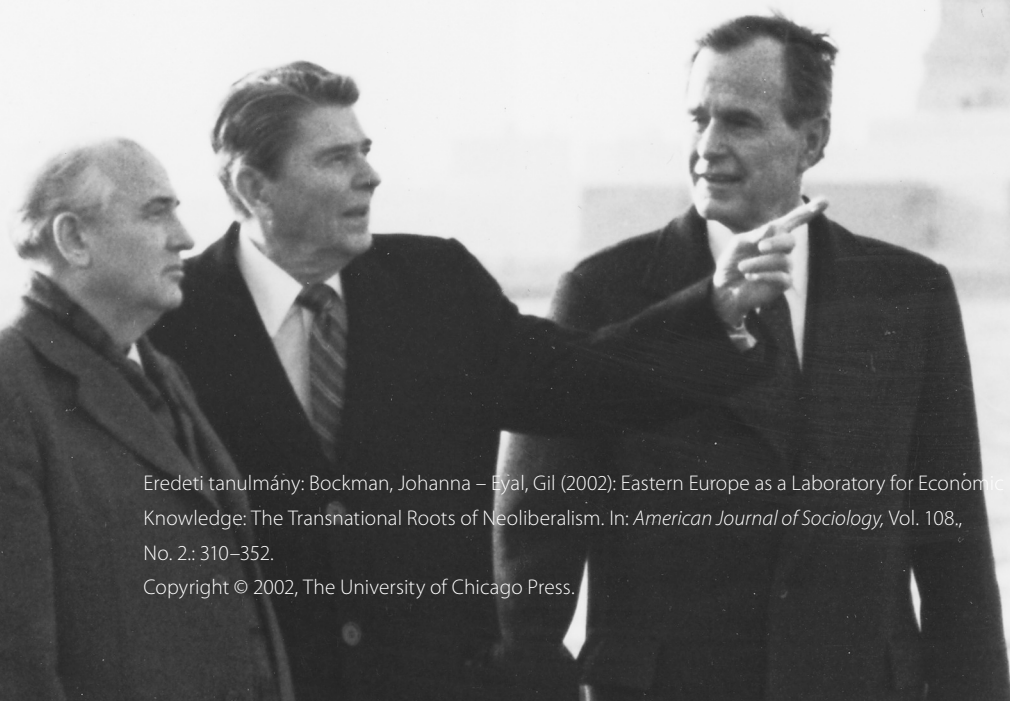

Johanna Bockman és Gil Eyal

KELET-EURÓPA MINT A KÖZGAZDA- SÁGTANI TUDÁS LABORATÓRIUMA

A NEOLIBERALIZMUS
TRANSZNACIONÁLIS GYÖKEREI

Eredeti tanulmány: Bockman, Johanna – Eyal, Gil (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 108., No. 2.: 310–352.

Copyright © 2002, The University of Chicago Press.

A szerzők – Latour cselekvőhálózat (actor-network) és átfordítás (translation) fogalmaira támaszkodva – rámutatnak arra, hogy a neoliberalizmus kelet-európai sikerét nem egy hálózat csomópontjai mentén elterjedt intézményi formaként érdemes elemezni, hanem úgy, hogy magát is cselekvőhálózatként értelmezzük, mely egy olyan sajátos átfordítási stratégián alapul, amely a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként fogja fel. Eszerint a szocializmus az 1920-as és 1930-as évek szocialista kalkulációs vitája során alakult a közgazdaságtan laboratóriumává. Egy hidegháború során lezajlott széles körű vita dokumentumai szintén szerepet kapnak a tanulmányban, és arra mutatnak rá, hogy a szereplők a továbbiak során is közreműködtek egy transznacionális hálózat szervezésében azzal a céllal, hogy a szocialista laboratórium eredményeit kapcsolatba hozzák a nyugati közgazdaságtan vitáival és küzdelmeivel. Végül az 1989 utáni átmenettervezetek a posztkommunista Kelet-Európában, melyek amerikai közgazdászok közreműködésével jöttek létre, ennek a transznacionális hálózatnak a folytatásaiként mutatkoznak meg.

Miután a kommunista rendszerek 1989-ben összeomlottak Kelet-Európában, az új poszt-kommunista kormányok – eltérő sebességgel – neoliberális gazdasági reformokba kezdtek, melyek célja a gyors liberalizálás, a makrogazdasági újjászervezés és – végső soron – a privatizáció volt. Azóta rengeteget írtak a kommunizmusból a kapitalizmusba való kelet-európai átmenetről – a kritikusok és a támogatók a neoliberális logika szilárdságáról, a reformok állítólagos hatásairól vitáznak. Ebben a cikkben azonban egy másik kérdést szeretnénk felvetni a reformokról: mivel magyarázható az, hogy a neoliberális eszmék és politikai ajánlások ilyen gyorsan – és csaknem egyöntetűen – teret nyertek az 1989 utáni Kelet-Európában?

A válaszunk az lesz, hogy a neoliberalizmus e gyors és határozott elsajátításának a gyökerei egy olyan transznacionális hálózatban keresendők, melyet amerikai és kelet-európai közgazdászok együttesen alkottak. Arra próbálunk rámutatni, hogy ebben a hálózatban egy transznacionális párbeszéd folyt a hidegháborútól kezdve, melynek során neoliberális eszméket dolgoztak ki és terjesztettek el. E hálózat létezése segít magyarázatot adni arra, hogy a kelet-európai reformerek, akik közül sokan részt vettek ebben a párbeszédben, miért érezték szükségesnek a neoliberális reformokat, s mi több, miért váltak e reformok legharcosabb globális szószólóivá.

Mi a meglepő vagy elsőre ellentmondásosnak tűnő ebben a válaszban? Ellentmond a tudósok szinte egyöntetűen vallott nézetének, miszerint a kelet-európai reformerek zöldfülűek voltak a piactudományokban, legjobb esetben is csak „menet közben” tanultak, és a nyugati tanácsadók által tartott gyorstalpalókra szorultak. E nézet szerint ezek a tanácsadók exportálták a neoliberalizmust Kelet-Európába, és nyugati kormányok, valamint nemzetközi gazdasági szervezetek támogatásával erőltették azt a térségre

(Grosfeld 1992: 62–63; King 2001: 2–3; Kovács 1991, 1992; Murrell 1995: 166–167; Reich 1991: 220; Wedel 2001). E tanulmányban azonban rá fogunk mutatni arra, hogy a kelet-európai reformerek már jóval 1989 előtt a neoliberalizmus követőivé váltak mint egyfajta transznacionális párbeszéd résztvevői, illetve mint a közgazdászok szerepéről és fennhatóságáról szóló viták szereplői a szocializmusban. Még fontosabb, hogy e transznacionális párbeszédben nem lehet a neoliberális eszmék és politikák aktív nyugati „szerzőjének” és passzív kelet-európai „befogadójának” a szerepeit kiosztani. A neoliberalizmus nem egyszerűen nyugatról keletre terjedt, hanem az a párbeszéd és kommunikáció tette lehetővé és hozta létre, amely ebben a transznacionális hálózatban folyt.

Ez az állítás nemcsak a kapitalizmusba való kelet-európai átmenet korábbi magyarázatainak mond ellent, hanem annak is, amit a neoliberális politikák átvételéről és megvalósításáról mondanak a világ egyéb területein, különösen Latin-Amerikában. Szociológusok és politológusok amellett érveltek, hogy a neoliberalizmus globális sikere a nyugati és különösen az amerikai gazdaság dominanciájának bizonyítéka volt, és hogy a helyi politikusok azért vették át azt, hogy legitimitást szerezzenek a nemzetközi pénzügyi szervezeteknél (Babb 2001; Centeno 2001; Markoff és Montecinos 1993). Miközben világos, hogy Latin-Amerika, amely hagyományosan az Egyesült Államok „hátszága”, teljesen más eset, mint a posztkommunista Kelet-Európa, véleményünk szerint van néhány általánosabb elméleti oka annak, hogy a mi elemzésünk eltérő.

A neoliberalizmus átvételének kérdése nyilvánvalóan annak az általánosabb elméleti problémának az alete, amely az izomorfizmus okait kutatja a szervezetekben (Powell és DiMaggio 1991). Az új institucionalista érvek, különösen azok, melyek a „kényszerítő” és a „normatív” izomorfizmusra vonatkoznak, fontos szerepet játszottak a neoliberális politikák széles körű átvételének magyarázatában, illetve azon gazdasági jellegű magyarázatok elutasításában, melyek szerint az államok azért vették át a neoliberalizmust, mert ez volt a racionális és technikailag leghatékonyabb válasz a változó versenykörnyezetre (Babb 2001; Centeno 2001; Markoff és Montecinos 1993; Fourcade-Gourinchas 2000; Meyer et al. 1997). A mi megfontolásaink tehát nem az új institucionalista gondolkodás cáfolataként értendők, hanem az ahhoz való hozzájárulásként. Úgy véljük, hogy a transznacionális kapcsolatokra és a transznacionális párbeszédre irányuló figyelem segít meghatározni, hogyan is működnek valójában a globális hálózatok az intézményi terjedés folyamataiban, és milyen szerepet játszanak a helyi szereplők ezekben a cserefolyamatokban.

Mi – az *újratermelés* kérdésének szentelt figyelmünknek köszönhetően – transznacionális hálózatokat és transznacionális párbeszédet látunk ott, ahol mások csupán utánzást és rákényszerítést láttak. Az izomorfizmust általában olyan folyamatnak tekintik, amely az innovációval kezdődik és az átvételben vagy elterjedésben végződik. Az *újratermelést* azonban önálló elemzési szakaszként kell elkülönítenünk ebben a folyamatban.

Hogy egyszerűen fogalmazzunk: ahhoz, hogy az innovációk leutánozhatók és átvehetők legyenek, „ugyanannak a dolognak” kell maradniuk mindezen folyamatok során, vagyis szükséges egy olyan mechanizmus, amely egyben tartja, óvja, és azonos formában megismétli őket. Például ha a neoliberáliszmus az intézményi izomorfizmus folyamatai révén globálissá válik, mi garantálja, hogy az egész világon ugyanazokat a politikai ajánlásokat másolják le, és nem változtatnak, módosítanak rajtuk? Persze ha a neoliberáliszmus csupán egy „elmélet”, logikailag összefüggő állítások összessége, ahogy követői állítják, akkor könnyű igazolni, hogy miért marad „ugyanaz” az elterjedés során – azért, mert „helyes”. De ez éppen az a fajta racionalista tévedés, melyre az új institucionalisták felhívták a figyelmet. Ha azonban a neoliberáliszmus közpolitikai ajánlások intézményesített összessége, már nehezebb magyarázatot adni az újratermelés kérdésére. Az institutionalisták által adott válasz szerint az intézményesülés teszi ezeket a szabályokat eleve adotttá: „tényekként” kezdik kezelni őket, és a szokás hatalma vagy a megkérdőjelezéshez szükséges kognitív erőfeszítés elkerülése megvédi őket a felülvizsgálattól (Powell és DiMaggio 1991: 15; Meyer és Rowan 1991: 44; Zucker 1991: 85–88). Ez az érv azonban feszültségben áll az új institucionalizmusnak azzal a meggyőződésével, hogy a cselekvők megfontoltak és jól informáltak (Powell és DiMaggio 1991: 22–27), amely az adottnak vételt is átmenetinek és felülbírálnak tekinti. Másként fogalmazva, az adottnak vétel egyáltalán nem válasz arra a kérdésre, hogy az intézményi formák minként termelődnek újra; csupán jelzi a problémát. Ahogy Jepperson fogalmaz, a kérdés az, hogy milyen *fajta* adottnak vétellel van dolgunk, mely feltételek és mechanizmusok védik azt a megkérdőjelezéstől vagy teszik sebezhetővé (Jepperson 1991: 145–147, 152). Az új institucionalisták nem foglalkoztak kielégítően ezzel a problémával. Vagy figyelmen kívül hagyták, lényegében azt feltételezve, hogy az újratermelést ugyanazok a külső tényezők biztosították, melyek lehetővé tették az intézményi formák elterjedését – a bizonytalanságtól való félelem, a kényszer vagy a szakértők érdekei (Powell és DiMaggio 1991: 67–74; Babb 2001: 16–21; Centeno 2001) –, vagy azt állították, hogy az adottnak vételt az biztosította, hogy a formális intézményi struktúrát elválasztották a működés informálisabb, megfontoltabb szintjétől (Meyer és Rowan 1991: 57–58). Ahogy Guillen rámutatott Meyer globális világtársadalom születésére vonatkozó állítása kapcsán, mindez azt jelenti, hogy az intézményi elemzés az absztrakció rendkívül magas szintjén marad (2001: 246). Az izomorfizmust kimutatja, de meglehetősen üres formában, melyet csupán „mítoszok és ceremóniák” alkotnak, miközben a konkrétabb mechanizmusok homályban maradnak.¹

Nem köztudott, hogy Foucault és Latour is foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, és a kérdéskör megközelítéséhez megkíséreltek fogalmi eszközöket rendelkezésre bocsátani – előbbi a „diszkurzív viszonyok”, utóbbi a „cselekvőhálózat” fogalmaival.

1 Tilly (1999: 407–409) hasonló kritikát fogalmaz meg.

A „diskurzus” fogalmával Foucault azt a racionalista tévedést próbálta meg elkerülni, amelyet az új intézményi szociológusok is azonosítottak (vagyis hogy az elméleteket vagy az eszméket azért veszik át, mert azok valamiképp „helyesek” és „igazak” [Foucault 1972: 21–55, 79–105]). Foucault hozzájárulása az volt, hogy a kérdést az *újratermelés* problémájaként fogalmazta meg: hogyan magyarázható – anélkül, hogy visszalépnénk az „igazságról” alkotott nézetekhez –, hogy bizonyos diszkurzív „események” megismétlődtek, míg mások eltűntek. A válasz Foucault szerint az, hogy a diszkurzív gyakorlat meghatározott viszonyrendszert hozott létre a diszkurzív események között, melyek megőrizték azokat. Ezek a viszonyok bizonyos szükségszerűséget hordoznak, de nem azért, mert adottnak veszik őket, nem is azért, mert a szereplők nem gondolkoznak róluk, hanem mert éppen *ezekkel* gondolkoznak, azaz ezek határozzák meg, hogy a diskurzus tárgyai milyen formát kapnak, vagyis hogy a megfigyelés és a megfogalmazás milyen módjai állnak rendelkezésre.

Latour (1987, 1993) ezt a meglátást gondolta tovább, de konkrétabb és szociológiai nézőpontból kielégítőbb formában. Szerinte minden tudományos kutatás eredményét (legyen az törvény, felfedezés, találmány, elmélet, bizonyítás) „cselekvőhálózatként” érdemes elgondolni; vagyis olyan hálózatként, melyet az emberi és a nem emberi ágenszek közti kapcsolatok és szövetségek alkotnak. Ezzel bevezette a diskurzusba az *agenciát*: olyan tevékenységként írta le, amely a diszkurzív kapcsolatok hálózatát hozza létre és fonja össze. Innen nézve az intézményi formák fennmaradásának és újratermelésének magyarázata nem kell, hogy külső erőkre hivatkozzon, és nem is kell, hogy megelégedjen az adottnak vétel homályos fogalmával. Ehelyett a magyarázat összpontosíthat a hálózat létrehozásának valódi folyamatára, valamint a labort jellemző állítások, a műszerhasználat, a hatások, a pénzügyi források, a munkatársak véleménye és támogatása, illetve más hasonló összetevők közti kapcsolatok megállapítására. Ha egy intézményi forma újratermelődik és elterjed, akkor az egyenes arányban áll a hálózati kapcsolatokon keresztül mozgósított erőforrások mennyiségével, a létrejött kapcsolatok erősségével, valamint az érdekelt szereplők képességével arra, hogy mindezt bezárják egy „fekete dobozba”; vagyis hogy elrejtésük a cselekvőhálózat elemeinek összekötéséhez szükséges erőfeszítést (Latour 1987: 2, 131). Ha egy intézményi forma nem képes újratermelődni és elterjedni, akkor ez azért van, mert más szereplők képesek voltak felnyitni a fekete dobozt, majd szétoldani a hálózatot és saját céljaik érdekében használni az összetevőit. Latour (1987: 132–141) megközelítésmódja nyíltan szembeszáll azzal az elgondolással, hogy az innovációk „elterjednek”. Mivel az intézményi formák vagy a tudományos kutatások eredményei valójában viszonyok hálózatai, a látszólagos elterjedés megfelelőbben gondolható el a hálózat meghosszabbításaként, amely alapvető új erőforrások mozgósításával a hálózat újratermelését vagy támadásoktól való védelmét szolgálja. Ezzel összhangban az is megállapítható, hogy amit az új institucionalisták adott intézményi formák utánzásának írtak le, „átfordításként”

gondolandó el – ez a fogalom a hálózatépítők képességét jelöli egy olyan értelmezés megalkotására, amely az érdekeiket összhangba hozza a hálózat újdonsült tagjaival, akiknek támogatása és erőforrásai nélkülözhetetlenek a hálózat fennmaradása szempontjából (Latour 1987: 108).

Jelen tanulmány célja megmutatni e megközelítésmód hasznosságát a neoliberalizmus gyors sikerességének magyarázatában a posztkommunista Kelet-Európában. Az első részben a neoliberalizmus eredetének vizsgálatát az 1920-as és 1930-as évek szocialista gazdasági kalkulációs vitájának elemzésén keresztül kezdjük. Ez a vita az osztrák iskola közgazdászai és a szocializmussal szimpatizáló neoklasszikus matematikai közgazdászok között zajlott. Míg előbbieket szerint a gazdasági kalkuláció lehetetlen a szocializmusban, addig utóbbiak megpróbálták bebizonyítani, hogy a szocialista gazdasági berendezkedés összehangolható és hatékonyabbá tehető a kalkulációval. Nem gondoljuk azt, hogy ez a vita *embrionális formában* hordozta a neoliberális gondolkodást. Megpróbálunk viszont rámutatni arra, hogy a vita fontos diszkurzív esemény volt, mely a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként hozta létre. Latouri nézőpontból azonban a lényegi kérdés az, hogy ez a diszkurzív esemény miként vált megismételhetővé; vagyis a szocialista „laboratóriumban” szerzett eredmények miként váltak mozgósíthatóvá a piaci viszonyokkal kapcsolatos érvek alátámasztására. Rámutatunk arra, hogy a vitában mindkét fél kidolgozta a saját átfordítási stratégiáját annak érdekében, hogy a szocializmust tanulmányozó közgazdászok érdekeit összhangba hozza azokéval, akik a kapitalizmust tanulmányozzák. A neoklasszikus matematikai közgazdászok minimalizálták a szocializmus és a kapitalizmus közötti intézményi különbségeket, és formális egyenértékűséget feltételeztek a matematikai tervezés problémái között; az osztrák közgazdászok pedig úgy ábrázolták a szocialista laboratóriumot, mint amely rendszerszerű torzítássá nagyítja azokat a jelenségeket, melyek „normál” piaci viszonyok között apró devianciák lennének – ezzel téve lehetővé jelentőségük jobb felismerését.

Ez a megközelítésmód magyarázatot ad arra, hogy miért összpontosítunk a transznacionális párbeszédre és a transznacionális hálózatokra. A vitát követő években ugyanis a diszkurzív esemény megisméltése érdekében ezeket az átfordítási stratégiákat olyan transznacionális hálózatok létrehozatalára kellett használni, amelyek mobilizálhatták a szocializmusra vonatkozó kutatásokat és összekapcsolhatták azokat a nyugati közgazdaságtannal. Egyre bővülő szakirodalma van a hálózatok és a „episztemikus közösségek” (*epistemic communities*) szerepének az intézményi modellek globális elterjedésében (Adler és Hass 1992; Evangelista 1999; Haas 1990, 1992; Hall 1993; Keck és Sikkink 1998), de a mi latouri megközelítésmódunk eltér ezektől. Mi arra helyezzük a hangsúlyt, hogy az intézmények *maguk* is cselekvőhálózatok. Így az intézményi modelleket nem egyszerűen átadják, lemásolják és leutánozzák transznacionális hálózatokon keresztül, hanem

maguk is ezek révén képződnek és termelődnek újra. Ez az első számú oka annak, hogy a neoliberalizmus sikeréről szóló számvetésünk miért tér el egyéb olyan magyarázatoktól, melyek az intézményi izomorfizmus keretrendszerét használják. A tanulmány második részében rámutatunk az 1950-es és 1960-as évek két kelet–nyugati vitájának és két transznacionális hálózatának létezésére. Az első hálózatot a főáramhoz tartozó matematikai közgazdászok alkották, akik a lineáris programozás közös nyelvét beszélték. A második hálózat olyan amerikai libertáriánus közgazdászokból tevődött össze, akik akkoriban határozottan kisebbséget alkottak, és az uralkodó keynesiánus ortodoxia ellen küzdöttek olyan – nem kevésbé támadott – kelet-európai közgazdászokkal karöltve, akik erősen kritikus álláspontot képviseltek a szocializmus gazdasági reformjait gátló politikai akadályokkal szemben. Rámutatunk, hogy egyik hálózat sem egyszerűen az intézményi modelleket (ebben az esetben közgazdaságtani elméletek és módszerek) terjesztette el és másolta le, hanem mindkettő egy bizonyos átfordítási stratégia köré épült annak érdekében, hogy a szocialista laboratóriumban szerzett eredményeket összekapcsolják a piacgazdaságról szóló érvekkel. A lineáris programozók megpróbálták bebizonyítani, hogy szocialista viszonyok között a forráselosztás matematikai modellezése jobb (vagy legalábbis ugyanolyan hatékony) eredményeket hozna, mint a piacok. Az osztrák iskola átfordítási stratégiájában a résztvevők úgy értelmezték az eszmecseréket, mint annak bizonyítását, hogy a szocialista intézményi berendezkedések az alapul szolgáló piaci folyamatokat rendszerszerűen torzították – a keynesianizmus visszas hatásaihoz hasonlóan.

Továbbá azt is állítjuk, hogy az, hogy ez a transznacionális párbeszéd feledésbe merült, és hogy a későbbi megfigyelők egyszerűen a neoliberalizmus nyugatról kelet felé való terjedését látták, nem véletlen, hanem rendszerszerű összetevője annak, ahogy a cselekvőhálózat felépült. Nagyon kevés kivételtől eltekintve az amerikai közgazdászok úgy állították be szocialista vitapartnereiket, mint akik semmit sem tudnak a nyugati közgazdaságtani elméletről. Ezzel vitapartnereik diskurzusát „fekete dobozba” zárhatták, és pusztán „adatként”, a tényekről szóló beszámolóként mutathatták be. Másként fogalmazva: a hálózat kiépítését lehetővé tevő átfordítás és érdekharmonizálás egyben el is homályosította annak működésmódját: mivel a szocializmusnak a közgazdaságtani tudás laboratóriumának kellett lennie, az amerikai közgazdászok csupán a „valóságról” szóló jelentésként tudták értékelni kelet-európai kollégáik hozzájárulását. A kelet-európai közgazdászok a maguk részéről elégedettek voltak ezzel az átfordítással. El voltak foglalva a bürokraták és párt-funkcionáriusok elleni küzdelemmel, amely a gazdaságirányítás feletti szakmai hatalomról szólt, és állításaik alátámasztása érdekében hasznukra fordították nyugati kollégáik presztízsét valamint az általuk birtokolt erőforrásokat. Így Latourral (1987: 150, 245) összhangban azt mondhatjuk, hogy a transznacionális párbeszédéről való megfeleledkezés annak köszönhető, hogy a hálózat építői képesek voltak a hálózat „kötelező áthaladási pontján”

pozicionálni magukat. Innentől kezdve a nyugati közgazdászok ellenőrizték a legfontosabb erőforrások áramlását a hálózat egyéb csomópontjaihoz, és ehhez hasonlóan ők szervezték és sajátították ki az ott elvégzett munkát is.²

Mindebből az következik, hogy ha a libertáriánus közgazdászok szembe akartak szállni keynesiánus ellenfeleikkel, meg kellett vetniük a lábukat a szocialista laboratóriumban, hogy felnyithassák és újraprendezhessék az ott előállított „tények” fekete dobozát. Létfontosságú volt számukra, hogy ők is szövetségeseket találjanak a kelet-európai közgazdászok körében, különösen azok között, akik kritikusak voltak a szocializmussal szemben. A tanulmány harmadik és egyben utolsó részében arra próbálunk rámutatni, hogy a neoliberalizmus gyors elsajátítása Kelet-Európában, melyet az elterjedés és az utánzás paradigmatis esetének tekintettek, jobban megragadható az átfordítás és érdekharmonizálás egy eseteként. Rámutatunk arra, hogy a neoliberális átmenetpolitikák, különösen a „sokkterápia” hírhedt ajánlása, nem egyszerűen nyugati tanácsadó diktátuma volt, hanem kelet-európai közgazdászok egy meghatározott csoportjának a tapasztalatait és érdekeit tükrözte. Ezek a közgazdászok folyamatos fennhatósági harcban álltak a szocialista gazdaság – már az 1960-as évek végétől elindult – reformjéért. E küzdelmek során felnyitották az ellenfeleik által konstruált „fekete dobozokat”, és megalkották a szocialista gazdaságok ezzel ellentétes reprezentációját, amely ezeket kaotikusnak, nem hatékonyak és radikális sokkterápiára szorulónak ábrázolta. Az átmenet időszakában ezt a látásmódot kínálták fel nyugati vitapartnereiknek „tényekként”, mindent eldöntő laboratóriumi kísérletet ígérve a neoliberalizmus igazolására.

2 Innen nézve világos, hogy érvelésünk miként tér el annak az elgondolásnak egyéb kritikáitól, hogy a globalizáció homogenizációhoz és amerikanizációhoz vezet (Appadurai 1996; Nederveen Pieterse 1992). Ahogy Wimmer (2011: 438) megjegyezte, a hibridizációra és kreolizációra vonatkozó érvek többsége nem szakít a globális izomorfizmus egyszerű, mindent átfogó nézetével. Mindössze annyit tesznek, hogy a periféria ellenállási gyakorlataira helyezik a hangsúlyt, amelyeket a globalizációt felforgató gyakorlatoknak írnak le. A „hibriditás” általunk képviselt változata azonban eltér ettől, és szorosan követi Latourt (1993: 41–43): az amerikanizációnak megfeleltetett globalizáció egyszerű logikáját követő elképzelés olyan mítosz, amelyet transznacionális cselekvőhálózatokra jellemző felejtés és kisajátítás tart fenn. A hibrid nem az, ami ellenáll a globalizációnak, hanem az, ahogy a globalizáció végbemegy. A fennhatóságról szóló küzdelmekkel kapcsolatban lásd Abbott (1988).

A SZOCIALISTA KALKULÁCIÓS VITA

A szocialista kalkulációs vita 1920-ban kezdődött az osztrák közgazdász, Ludwig von Mises tanulmányának ([1920] 1935) publikálásával, amely amellet érvelt, hogy a szocialista gazdasági berendezkedések kizárják a racionális gazdasági kalkuláció lehetőségét, és ezért nem képesek olyan hatékonyan elosztani a javakat, mint a piacok. A vita különböző helyeken folytatódott legalább 1940-ig. A vitát két fázisra szokás osztani (Lavoie 1985b). Az elsőben, amely elsősorban von Mises és marxista közgazdászok között zajlott, a fő vitapont az volt, hogy a munkaérték-elmélet megfelelő alapja lehet-e a gazdasági kalkulációnak. A második szakasz pedig, melyet a lengyel közgazdász, Oskar Lange munkája váltott ki a „szocializmus gazdaságelméletéről”, a szocializmussal szimpatizáló neoklasszikus közgazdászok és az osztrák közgazdász Friedrich August von Hayek között folyt; itt az elsődleges kérdés az volt, hogy a központi tervezés vezethet-e racionális árazáshoz (Hayek 1939). Míg a vita első szakaszát nyugodtan tekinthetjük a marxisták és a liberálisok közötti ideológiai háború egy csatájának, addig a második szakasz a neoklasszikus közgazdaságtan belső küzdelme volt, és nemcsak az ideológiáról szólt, hanem a szakma irányításáról is. Ezért mi a vita második szakaszára fogunk összpontosítani, noha a vita átfogó szociológiai elemzése meghaladja e tanulmány kereteit. Pusztán arra próbálunk rámutatni, hogy Lange elmélete és Hayek válasza miként működött együtt annak a diszkurzív eseménynek a megalkotásában, amely a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumává avatta, és amelyet mindkét fél a maga hasznára fordított eltérő átfordítási stratégiák révén.

Milyen értelemben volt a szocialista kalkulációs vita része a neoklasszikus közgazdaságtan szakmai küzdelmeinek? Ahogy Yonay (1998: 77–99, 184–195) rámutatott, a két világháború közötti időszakban az Egyesült Államokban a közgazdaság-tudományi szakma irányítása felett kiélezett küzdelmek zajlottak. Kezdetben a csata a neoklasszikus és az intézményi közgazdászok között zajlott; végül mindkettőt legyőzte egy új kihívó, a neoklasszikus matematikai közgazdászok egy fiatalabb csoportja. Oskar Lange, aki az 1930-as években az Egyesült Államokban tanult, ez utóbbi csoporthoz tartozott, ahogy sok más közgazdász is, aki később a szocializmusról írt. Ezért – véleményünk szerint – amikor ezek az egyének megpróbálták megmutatni, hogy a szocialista gazdasági tervezés lehet hatékony és vezethet racionális árazáshoz, nem egyszerűen a szocializmust védték, hanem egyben szövetségeseiket is toboroztak abba a kialakulóban lévő hálózatba, amely az új matematikai technikák köré épült. Ehhez hasonlóan a vita másik oldalán az osztrák közgazdászok sem egyszerűen azért vettek részt a vitában, mert kezdetől fogva antiszocialisták voltak. Az osztrák „iskola”, melyet korábban a szélesebb körű marginalista forradalom csupán stílusában eltérő változatának tartottak, valójában csak a szocialista gazdasági kalkulációról szóló vita során kezdett élesen elkülönülni. Határozott jelleget azáltal nyert, hogy

megkérdőjelezte az új matematikai technikák jelentőségét (Boettke 2000: 6–7; Lavoie 1985b: 3–4; Shearmur 1996: 33–35, 40–41).

A matematikai közgazdászok az általános egyensúlyelméletre alapozták a munkájukat, melyet a svájci közgazdász, Leon Walras dolgozott ki. Yonay (1998: 184–195) szerint e csoport győzelme a későbbiek során nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy a matematikai technikák hasznosabbak vagy érvényesebbek voltak. Az általános egyensúlyi modellek a tökéletes verseny és a tökéletes informáltság súlyosan korlátozó és leegyszerűsítő feltételezéseit igényelték, és így könnyen voltak azzal vádolhatók, hogy nem realisztikusak.³ A közgazdászok jellemzően arra használták ezeket a modelleket, hogy rámutassanak arra, hogy az egyenletrendszer, amely minden fogyasztó preferenciáit és minden áru termelési függvényét leírta, elméletileg megoldható, de nem alkalmas arra, hogy segítségével valóságos fogyasztási és termelési függvényeket találjunk. Továbbá a piacok működésének szimulálása céljából az árakat kihirdető és a vételi ajánlatokat befogadó kikiáltó (*auctioneer*) erősen stilizált fikcióját vezették be. E körülmények miatt volt a szocializmus kutatása különösen fontos a matematikai közgazdászok számára. A kikiáltó elképzelését konkrét intézménnyel, a szocialista állam központi tervező hatóságával helyettesíthették, így az egyenletrendszer már nem a valóságos értékektől elszakított szimulációt írt le, hanem annak az eszköznek volt tekinthető, amellyel a tényleges gazdasági tevékenységet irányítják. A modellhez szükséges leegyszerűsítések pedig később átfordíthatóak voltak a központi tervező hatóság által kiadott irányelvekbe. Lange (1938) szerint a piaci szocializmus a következő módon működött volna: először a központi tervező hatóság világos és kötelező érvényű szabályokat vázol fel, amelyek azt az utasítást is tartalmazták a vállalatvezetők részére, hogy árazásukban becsüljék meg a termelés határköltségét. Ezek a szabályok nyilvánosak, így minden gazdasági szereplő tisztában van velük. A második szakaszban e szabályok és árak alapján megkezdődik a termelés és a verseny. A harmadik szakasz iteratív jellegű, mivel a központi tervező hatóság folyamatosan kiigazítja a szabályokat és az árakat a vállalatvezetőkől kapott visszajelzéseknek megfelelően. Végül eljutunk a hatékony működéshez, és beáll az egyensúly. Lange „szocializmusa” sok szempontból egyszerűen egy gyakorlatba átültetett általános egyensúlymodell volt. Ezért állítása szerint matematikailag bizonyítható, hogy egy ekként szervezett szocializmus hatékonyabban érne el a piactisztító árakat és az egyensúlyt, mint a szabad verseny.

Így látható, milyen jellegű diszkurzív esemény következett be Lange vitába való beavatkozásával: a szocializmus a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként kitüntetett helyet kapott, amelyben a kapitalizmusban nem lehetséges eredmények szerezhetők,

3 Az institucionalisták – nem eredménytelenül – ugyanezzel a váddal illették a neoklasszikus elméletírók korábbi generációjának – mint Frank Knight és Jacob Viner – deduktív megközelítésmódját (Yonay 1998: 80–94).

és amely laboratórium egyben alátámasztotta az új matematikai technikák legitimitását. Ahhoz, hogy a szocialista laboratóriumban szerzett eredmények számítsanak a nyugati közgazdászok vitáiban, Lange egy sajátos „átfordítási stratégiát” is felkínált, melynek célja, hogy saját érdekeit általánosabban is összhangba hozza a matematikai közgazdászok érdekeivel. E stratégia általános jellegzetességei világosan látszódnak Lange modelljében, amely a *formális azonosság* viszonyát állítja fel a szocialista laboratórium és a kapitalista piaci viszonyok között:

1. A marxista közgazdászokkal szembefordulva Lange osztotta von Mises és követői nézetét, miszerint a kapitalizmus és a szocializmus gazdasági problémái lényegileg azonosak. A kérdés mindkét esetben az volt, hogy miként osszuk el optimálisan a szűkös erőforrásokat a kívánt célok elérése érdekében (Lange 1938: 98–99; Hayek 1935: 4–7).
2. Lange azt is állította, hogy a szocializmus és a kapitalizmus közti intézményi különbségek nem módosítják a probléma megoldásához szükséges technika lényegi természetét, jelesül a „programozás” valamilyen fajtájáét, amely iteratív módon kiszámítja a termelés határköltségét és a folyamatos visszajelzések alapján korrigálja azt, amíg be nem áll az egyensúly. Az általános egyensúlyelméletek ezzel a technikával dolgoztak. „A formális azonosság [...] az erőforrás-elosztás elvei között a szocializmusban és a magánvállalkozások versengő rendszerében a gazdasági egyensúlyelmélet tudományos technikáját, amely az utóbbira lett kifejlesztve, előbbi esetében is alkalmazhatóvá teszi” (Lange 1938: 107–108).
3. És végül, míg a technika ugyanaz volt, Lange (1938: 101–105) szerint a szocializmus lehetővé tette az intézményi korlátok nélküli alkalmazást, melyek a kapitalizmusban viszont fennálltak. A magántulajdon intézménye azért korlátozta a technika alkalmazását, mert nem tette lehetővé az erőforrások racionális elosztásához szükséges független közelítéseket, és mert számos tényezőt „externáliaként” kihagyott, azaz nem vett figyelembe az árak kiszámításában.

Miközben Lange nyilvánvalóan „a szocializmus közgazdaságtani megalapozásának” szánta ezeket az érveket, az ellenkező irányba is hatások voltak: olyan átfordítási stratégiaként is működtek, amely lehetővé tette, hogy a szocializmust az új matematikai technikák laboratóriumaként használják (Lange 1938: 98). Ahogy a következő részben rámutatunk, a legtöbb későbbi matematikai közgazdász ekként értékelte a kelet-európai közgazdászokkal való kapcsolatát és a szocializmus piaci reformjain végzett közös munkát (Arrow és Hurwicz 1960: 34–43, 76–81).

Ehhez hasonlóan Hayek beavatkozását a vitába és Langénak adott válaszát is tekinthetjük úgy, mint ami ugyanannak a diszkurzív eseménynek a része, de amely egy másik átfordítási stratégiát használ annak érdekében, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan egy másik változatával kapcsolja azt össze. Ahogy Shearmur (1996: 48) rámutat, Hayek gondolkodását 1937-ig az általános egyensúlyelmélet uralta, és így az osztrák iskola a neoklasszikus közgazdaságtan egyéb változataival egybeolvadni látszott. Amikor Hayek Nagy-Britanniába költözött és nagy presztízsű professzori kinevezést kapott a London School of Economicson, kizárva találta magát a gazdaságpolitikáról szóló befolyásosabb vitákból, melyek a Keynes körül formálódó körben zajlottak (Yonay 1998: 47). Langénak adott válaszában, alig három évvel később azonban Hayek olyan diszkurzív stratégiát alakított ki, amely nem csupán a szabadpiac védelmezőjének állította be őt a keynesianizmussal szemben, hanem egyben határozott karaktert is adott az osztrák iskolának és megkérdőjelezte az általános egyensúlyelmélet és a kapcsolódó matematikai technikák jelentőségét.⁴ Hayek közvetlenül támadta az egyensúlyelmélet központi gondolatát, amely nélkül a matematikai modellezés értelmét veszti. Szerinte a piacok nem azért működnek, mert egyensúlyi állapotba jutnak, hanem éppen azért, mert sosem teszik ezt (mivel az egyensúly zero profitot jelent, amely a lehető legkevésbé ösztönöz a vállalkozásra). Következésképpen „rendkívül nehézé válik megmondani, hogy mely feltételezések alapján állítjuk azt, hogy a gazdaság az egyensúlyi állapot felé tart, és egyben fenntartani, hogy az elemzésünk alkalmazható a valóságban” (Hayek 1948: 48). A piacok előnye inkább abban áll, hogy szétszórta, pontos, valós idejű információt nyújtanak pontosan kiszámított ösztönzőkkel együtt, melyek a gazdasági szereplők számára lehetővé teszik döntéseik és tetteik „koordinálását”. A walrasi kikiáltó fikciója így torz képét adta a gazdasági folyamatoknak, tehát a központi tervező irodával való azonosítás is alaptalan volt. A központi tervező iroda nem lehetett birtokában az összes információnak, amelyek az árak megfelelő kiigazításához szükségesek, és nem lehetett képes az új árakat kiszámolni és valós időben megosztani a gazdasági szereplőkkel. Hayek így megkérdőjelezte a walrasi egyensúlymodell relevanciáját a piaci folyamatok megértése szempontjából, és megpróbálta csekély megvilágító erővel rendelkező fiktív modellként értelmezni a matematikai technikát.

Következésképp, a szocializmus Hayek számára is a közgazdaságtani tudás kitüntetett jelentőségű laboratóriuma volt. Míg a kapitalista piaci viszonyok esetében alkalmazható volt az általános egyensúlyelmélet, és lehetett azt mondani, hogy kielégítő közelítést ad, addig a szocialista laboratóriumban fel lehetett nyitni a fekete dobozt, és fel lehetett

4 Noha Keynes maga nem igazán kedvelte a matematikai közgazdaságtant, Hicks már 1937-re áttette Keynes általános elméletét egy nagy hatású matematikai változatba, amely a háború után a matematikai modellezők, keynesianusok és az ökonometerek alkotta domináns koalíció alapja lett (Yonay 1998: 190–195). Hayek minden bizonnyal erre a szintézisre válaszolt.

bontani a modell alapjául szolgáló feltevések láncolatát. Különösen a gazdasági viszonyok „programozására” való törekvés tette láthatóvá, hogy *információs* viszonyokról van szó, és ez vetette fel azt a kérdést is, hogy a gazdasági cselekvések miként koordinálhatók valós időben és korlátozott információ birtokában. Ahogy Hayek maga tanúsította, a piacoknak ez az újfajta elgondolása nem egyszerűen a korábbi elméletek tisztázása volt, nem az osztrák hagyomány implicit tételeinek explicitté tétele, hanem a szocialista gazdasági kalkulációról folytatott vita következménye, melyet a szocialista laboratórium kísérlete tett lehetővé:

„Csak akkor ismertük fel, hogy egyáltalán van itt valami, amit meg kell érteni, amikor – mivel a gazdasági rendszer nem volt képes mindent teljesíteni, amit szerettünk volna – megakadályoztuk, hogy tegye, amit addig teljesített, azt remélve, hogy ilyen önkényes beavatkozás után is engedelmeskedhet nekünk. Csupán véletlenül, az ilyen elszigetelt jelenségek tanulmányozásának melléktermékeként ismertük fel fokozatosan, hogy sok minden, amit addig adottnak vettünk, valójában egy olyan rendkívül komplex organizmus terméke, amelyet csak szisztematikus vizsgálódás erőfeszítésével remélhattunk megérteni” (idézi Shearmur 1996: 36–37).

Fontos látnunk, hogy Hayek piacokról és a koordinációról alkotott új elgondolása milyen ingatag volt, és hogy teljességében a szocialista laboratóriumra volt utalva, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan rivális változataival szembeni előnyét igazolhassa. Hayek az általános egyensúlyelméletet és a matematikai modellezést a realizmus hiánya miatt kritizálta, de a szocializmussal való összehasonlítás nélkül az ő megközelítésmódja sem látszott valóságosabbnak. Az egyensúllyal szemben a koordináció például nem volt a piacok matematikailag formalizálható tulajdonsága, de ugyanígy nem volt empirikusan megfigyelhető tulajdonság sem. Hayek, aki a közgazdaságtani elméletalkotásban több figyelmet követelt a piacok „valóságos működésének”, maga sem tudta megmondani, hogy az ilyen működésmódok miként figyelhetők meg, és azt sem tudta bizonyítani, hogy a koordináció azokból a mechanizmusokból következik, melyeket ő állított – magántulajdon, árjelzések, profit- és veszteségkalkulációk (Shearmur 1996: 50–52). Továbbá vonakodott attól, hogy az intézmények konkrét empirikus vizsgálatát javasolja, mivel az osztrák közgazdaságtan a kezdetektől az elméleti elemzésre épült, és ebben különült el a német történeti iskolától (Yonay 199: 39). Ezért volt a szocialista laboratórium olyan életbevágóan fontos az osztrák iskola összetartása szempontjából, csakhogy a matematikai közgazdászokétól eltérő átfordítói stratégiával összekötve. Ezt az átfordítói stratégiát gyönyörűen fogalmazta meg sok évvel később egy cseh közgazdász:

„...[a szocialista] országok egyfajta laboratóriumok, egyedülállóak a közgazdászok számára, hasonlóak azokhoz a nagy energiájú laboratóriumokhoz, melyeket a fizikusok használnak, és melyekben a normál körülmények között csak apró eltéréseként mutakozó jelenségek jelentékeny nagyságrendben mutakoznak meg; és így könnyebb kifejlődésük törvényszerűségeit tanulmányozni” (Zieleniec 1990: 8).

Ez az átfordítási stratégia nem a formális azonosságot állította fel a szocialista laboratórium és a kapitalista piaci viszonyok között, hanem egy csaknem ellentétes viszonyt. Ha a walrasianus számára a formális azonosság annak volt köszönhető, hogy a piac csupán programozási problémák összessége, akkor az osztrákok számára az átfordítás lehetősége abban állt, hogy a központi tervezés csupán elfedett, torz és alárendelt piacokból állt – vagyis a megkerülhetetlen információs viszonyokból. A szocializmus tanulmányozása így laboratóriumi kísérletként szolgált, melynek célja annak megállapítása volt, hogy „milyen mértékben lehet közvetlen beavatkozásokkal irányítani a piacgazdaságot” (Friedman 1981: 3), vagyis a szocialista gazdaság jelenségeit átfordította a piacok nagymértékű torzításává, amely megfeleltethető az állítólággal a keynesiánus állami beavatkozás által előidézett olyan „apró eltéréseknek”, mint a megbízó-ügynök problémák, monopóliumok, kínálati korlátozások, tökéletlen árak, hiány, infláció. Az osztrák közgazdászok ezzel az átfordítási stratégiával felhasználhatták a szocialista laboratóriumban szerzett eredményeket a nyugati kapitalizmus intézményi berendezkedésének kritikájához, és egyben felhívhatták a figyelmet a piacok azon képességére, hogy pontos és valós idejű információt adnak, és hatékonyan irányítják az egyéni cselekvéseket (Hayek 1939: 9–10).

A neoliberalis közgazdaságtanban járatos olvasók felismerhetik a közgazdaságtani elemzés sok későbbi válfajára jellemző vonásokat: közösségi döntések elmélete, monetarizmus, információs közgazdaságtan, tulajdonjog-elmélet, és általánosságban a „kormányzással” kapcsolatos kortárs megszállottság. Nem szándékunk azonban azt állítani, hogy a neoliberalizmus Hayek fejéből pattant ki teljes megformáltságban és fényes vértetben. Csupán azt állítjuk, hogy a szocialista kalkulációs vita egy fontos diszkurzív eseménnyé vált a neoliberalizmus történetében éppen azért, mert a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumaként fogta fel. Noha a laboratóriumi „kísérletek” megvalósítása a Szovjetunióban és a szocialista Kelet-Európában később kezdődött, ez a vita szolgáltatta az értelmezésükhöz és átfordításukhoz szükséges forrásokat.

De hogy ez a diszkurzív esemény kifejthesse végső hatását, a szocialista laboratóriumnak erős és állandó szálakkal kellett kapcsolódnia a nyugati közgazdaságtanhoz. Ebben a részben csupán rámutattunk arra a két rivális átfordítási stratégiára, melyek a vita során megmutakoztak: mindkettő a maga érdekében próbálta felhasználni a laboratóriumban szerzett eredményeket, és relevánssá próbálta tenni azokat a nyugati közgazdaságtanban. A következő részben az amerikai és a kelet-európai közgazdászok között létrejött

transznacionális kapcsolatokat vesszük szemügyre két rivális hálózatban: a nagyobb és szilárdabb a formális azonosság neoklasszikus átfordítási stratégiájára épült, a kisebb hálózat pedig – amely bizonyos mértékben parazitaként élt az elsőn – az osztrák stratégiára. A harmadik és egyben utolsó részben rámutatunk, hogy e második átfordítási stratégia célja az érdekegyesítés volt azoknak az amerikai és kelet-európai közgazdászoknak a körében, akik az 1989-es piaci átmenet tervezetét megfogalmazták.

KELET-NYUGATI PÁRBESZÉD AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN

Ahhoz, hogy a szocialista laboratóriumban szerzett eredményeket átfordíthassák a piaci viszonyokról szóló érvelésekbe és mozgósíthassák is ezeket, a közgazdászoknak transznacionális hálózatokat kellett kiépíteniük. Noha a célunk annak bemutatása, hogy a neoliberalizmust miként alkotta meg egy olyan transznacionális hálózat, amely az osztrák átfordítási stratégia köré szerveződött, a történetet máshol kell kezdenünk. Az 1950-es és 1960-as évek során jóval nagyobb és befolyásosabb volt az a hálózat, amely a matematikai közgazdaságtan és a formális azonosság átfordítási stratégiája köré szerveződött. Ezt a hálózatot az Egyesült Államok kormánya és amerikai filantróp alapítványok támogatásával hozták létre, melyek érdeke egy olyan kelet–nyugati párbeszéd megalkotása volt, amely része a kulturális hidegháborúnak. A neoliberalizmust ezzel szemben egy másodlagos hálózatban hozták létre, jobbra hivatalos támogatás nélkül, és jellemzően azokon a bizalmas információs csatornákon élőködve, melyeket az elsődleges hálózat hozott létre.

A transznacionális párbeszéd infrastrukturális feltételeit az Egyesült Államok kormánya és amerikai filantróp alapítványok három egymással összefüggő erőfeszítése teremtette meg. Először is az Egyesült Államok kormánya pénzügyi támogatást nyújtott a matematikai közgazdaságtannak, amely gyorsan megalkotta a Lange által körvonalazott tervezés működési részleteit. A második világháború alatt az amerikai kormányzati tisztviselők meggyőződtek a matematikai közgazdaságtan hasznosságáról. A hadsereg elosztási problémáira megoldást keresve George Dantzig és később Tjalling Koopmans kidolgozták a lineáris programozást. Ezeket a technikákat bemutatták a hadsereg tanácsadó ügynökségének (RAND), valamint a Cowles Bizottságnak,⁵ melyek a kvantitatív elemzés központjaivá váltak. Neumann János és Oskar Morgenstern – szintén a háborús

5 A Cowles Bizottság 1932-ben alakult, a matematikai közgazdaságtan megalapozásában kulcsszerepet betöltő intézet. Legfőbb kutatási területei közé tartozik az általános egyensúlyelmélet és az ökonometria. Számos későbbi Nobel-díjas közgazdász kutatott az intézetben – *a szerk.*

erőfeszítés részeként – gazdasági kérdések játékelméleti elemzéseit dolgozták ki, Wassily Leontief pedig frissen kidolgozott input-output elemzésével próbált megoldást találni a munkaerő-újraelosztás háború utáni problémájára. A matematikai közgazdaságtan annak a hegemon koalíciónak a központja lett, melyet matematikai közgazdászok, ökonometerek és keynesiánusok alkottak, és amely az amerikai közgazdaságtant uralta. A nagy gazdasági világválság azon értelmezése, hogy a piacok hatékony működéséhez szükség van állami beavatkozásra, valamint a piacok és a tervezés formális azonosságára vonatkozó átfordítási stratégia egyesítette őket. A lineáris programozást például bizonyítékként értelmezték arra, hogy meghatározott viszonyok között a piaci műveletek és a tervezési irányelvek eredményei matematikailag egyenértékűek. A matematikai technikának ez az értelmezése a tervezés iránti elfogultsággal együtt különösen alkalmassá tette ezt a területet a kelet–nyugati párbeszédre (Bernstein 2001; Kelley 1997: vii; Morgan 1990; Morgan és Rutherford 1998; Poundstone 1993; Weintraub 1985; Yonay 1998: 184–195).

Másodszor, számos amerikai közgazdász eleget tett a hidegháborús felszólításnak a Szovjetunió és Kelet-Európa tanulmányozására, ami a kormányzati és alapítványi pénzekből finanszírozott „összehasonlító gazdasági rendszerek” területének megszületéséhez vezetett. Szerte az országban központok nyíltak a Szovjetunió és más régiók tanulmányozására, a leghíresebb közülük az 1946-ban alapított Russian Institute a Columbia Universityn és az 1947-ben alapított Russian Research Center a Harvard Universityn (Cummings 1998; Fisher 1959; Fleron és Hoffman 1993; Gleason 1995; Robin 2001). A szovjetológia területén nyíló finanszírozási és álláslehetőségek a Szovjetunió gazdasági sikerével egyetemben nagy érdeklődést váltottak ki az összehasonlító gazdasági rendszerek területén végzett kutatásban. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az összehasonlító gazdasági rendszerek területe túlnyúlt a szovjetológián. A szovjet tervezés tanulmányozásában érdekelt amerikai kutatók közül néhányan nem szovjetológusok voltak, hanem matematikai közgazdászok, akik a szovjet típusú tervezésben az eszközei tesztelésének fontos lehetőségét látták (Prybyla 1969: viii). Míg a matematikai tervezés a kelet–nyugati párbeszéd közös nyelvivé vált, addig a – szövetségileg finanszírozott – összehasonlító gazdasági rendszerek beépítették azt kutatási programjaikba, lehetővé téve a kelet-európai adatoknak a kapitalizmus tanulmányozásának elméleti fejleményeibe való átfordítását

Harmadszor, ez a párbeszéd a kelet–nyugati akadémiai csere keretében folyt, melyet az Egyesült Államok kormánya és amerikai alapítványok szponzoráltak. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után az Egyesült Államok, a Szovjetunió és a kelet-európai országok kormányai új érintkezési formákban állapodtak meg, beleértve az akadémiai kapcsolatokat is, melyeket mindegyik fél a maga hasznára próbált fordítani a hidegháborúban.⁶ Az

6 Míg néhány amerikai kutató már röviddel 1953 után a Szovjetunióba és Kelet-Európába utazott egy hónapos turistavízummal, az első amerikai, akadémiai kapcsolatokról szóló megállapodást a

amerikai kormányzati tisztségviselők az akadémiai kapcsolatokban a szocialista rendszerek aláadásának lehetőségét látták az amerikai eszméknek és értékeknek a zárt, totalitárius államokba való beszivárogtatásán keresztül (Barghoorn 1960; Raynor 2000: 101; Sutton 1987). Különösen a közgazdaságtan számított olyan tudománynak, amely egyfajta belépési pontként szolgált szélesebb körű gazdasági és politikai vitákba. A politikaformálók azt „remélték, hogy az egyéni preferenciák fontolóra vétele a piacokban és az árakban végül hasonló figyelmet hívhat elő a politikai választás egyéni preferenciáira vonatkozóan.”⁷ Az akadémiai kapcsolatok körébe rövid és hosszú távú kutatói és oktatói látogatások tartoztak. Az akadémiai kapcsolatokban érintett közgazdászok legnagyobb csoportját a szovjetológusok és az „összehasonlító gazdasági rendszerek” területének szocialista gazdaságokat tanulmányozó kutatói alkották, de sokakat érdekelt a lineáris programozás, a matematikai tervezési eszközök, illetve sokak tekintettek a kelet-európai gazdaságokra mint egy újabb érdekes esettanulmányra már a meglévő kutatásaikban. Ez utóbbi különösen fontos volt a kelet–nyugati párbeszéd egy újabb formájának megalkotásában, jelesen a kelet–nyugati konferenciák megszervezésében, melyek nagyjából ugyanannyi résztvevőt fogadtak a kapitalista és a szocialista országokból. Ezek a konferenciák 1961-től egyre gyakoribbakká váltak, és általában a matematikai tervezés egyes problémái köré szerveződtek. A legnagyobb kelet–nyugati konferenciák a Wassily Leontief és harvardi kollégái által szervezett input-output kongresszusok voltak, ezeket ötévente rendezték. 1970-ben a novoszibirszki kongresszusnak már több ezer résztvevője volt. Ehhez hasonlóan a bécsi International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA)⁸ azért alapították, hogy az amerikai és kelet-európai tudósok hosszú távon együtt dolgozhassanak olyan közös problémákon, mint az ökonometria modellezés, a menedzsmentproblémák és a globális klímaváltozás.⁹

Számos kisebb nagyságrendű találkozásra is sor került, mint például az East-West Conference on Economic Decision and Planning Models for Agriculture, melyet Earl

Szovjetunióval 1958-ban írták alá. A Ford Alapítvány cserekapcsolatokat létesített Lengyelországgal (1957), Jugoszláviával (1959), Magyarországgal (1962), Romániával (1965), Csehszlovákiával (1968) és Bulgáriával (1968). Lásd Byrnes (1976) és Richmond (1987).

7 A Ford Alapítvány archívuma, 2346. tekercs [*reel*], 64-432. ösztöndíj [*grant*]. Earl O. Heady (Iowa State University) levele Shepard Stone-nak (Ford Alapítvány), 1965. április 20., 2. oldal.

8 Magyarul: Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelmzési Intézet – *a ford*.

9 Az IIASA célját és szervezetét a Johnson- és a Kennedy-kormány tisztségviselői, a Ford Alapítvány, a RAND és az Egyesült Államok Külügyminisztériuma alakították ki. Az IIASA célja az volt, hogy segítse a tudósok kommunikációját, eleősegítse az enyhülést, és ássa alá a szocializmust. Lásd a Ford Alapítvány archívumát, Ipari Társadalmak Projekt doboza, valamint az R-2679. és az R-2680. tekercesket.

Heady 1967-ben indított 39 keleti és nyugati közgazdással.¹⁰ Az International Economic Association szintén szponzorált kisebb nagyságrendű kelet–nyugati találkozót, mint például a „munkaerő-termelékenységi” konferenciákat, melyeket John T. Dunlop, Abram Bergson és Walter Galenson szervezett 1961-ben, és amelyek ezután évente ismétlődtek kb. 30 résztvevővel. Ezeknek a konferenciáknak tartós hatásuk volt. Csaknem minden konferencia anyagából gyűjteményes kötet jelent meg, amely lehetővé tette annak a tudásnak a további terjesztését, melyek ezeken az események jöttek létre. Számos közgazdász levelezésben maradt kelet-európai kollégáival, mely eszmék és technikák megvitatását éppúgy magába foglalta, mint tanulmányok és könyvek cseréjét. Az amerikai tudósoknak nem esett nehezükre könyveket küldeni, mivel a CIA kérésre bármely tudós nevében vásárolt és küldött könyveket a keleti blokkban tartózkodóknak.

Ilyen volt tehát a kelet és nyugat közti hidegháborús párbeszéd infrastruktúrája. A közös nyelv, ahogy számos kutatási program is, a matematikai közgazdaságtanból származott, különösen a matematikai tervezéssel összefüggő kérdésekből. Az akadémiai kapcsolatok és a konferenciák lehetővé tették a közgazdászok nemzetközi hálózatának a kiépítését. De miért volt a két fél egyáltalán érdekelt ebben a párbeszédben? És hogyan lettek az érdekeik átfordítva és egyeztetve?

Az általános vélekedéssel ellentétben azok a kelet-európaiak, akik részt vettek az akadémiai kapcsolatokban és a konferenciákon, nem feltétlenül „pártképek” voltak, hanem inkább megbecsült tudósok és akadémiai orientációjú politikai döntéshozók. A kelet-európai közgazdászokat nagyon érdekelte a matematikai közgazdaságtan, a lineáris programozás és az ökonometria – szakmai, politikai és személyes okokból. Az 1950-es és 1960-as évek során, Sztálin halálától a prágai tavaszig és az „új gazdasági mechanizmus” magyarországi elindításáig a legtöbb kelet-európai rezsimet a hatalmon lévő keményvonalas sztálinisták és a hatalomra törekvő antisztálinista reformerek folyamatos küzdelme jellemezte. A reformerek azokat a közgazdászokat támogatták, akik a piac megreformálása és a tervezés decentralizálása mellett érveltek. Ezek a közgazdászok egyben a matematikai közgazdaságtan, a lineáris programozás és az ökonometria alkalmazása mellett is érveltek, mivel ezek a technikák lehetővé tették a közgazdászok számára egy ideológiai szempontból semleges diskurzus létrehozását, amely a szakma fennhatósága alatt zajlik. A reformerek így tehát a technikai szakértelem erőteljes diskurzusának bevetésével hívták ki ellenfeleiket. Cserébe az antisztálinisták – mindahányszor sikerült valamekkora hatalmat megkaparintaniuk – szakmai intézményeket, erőforrásokat és politikai védelmet, valamint az állam és a párt gazdasági intézményeiben befolyásos pozíciókat adtak ezeknek a közgazdászoknak. Így a politikai reformok ügye, a piaci szocializmus eszméje és az ideológiai

10 A Ford Alapítvány archívuma, levél Gordontól Stone-nak, 1967. január 3. A gazdasági döntésről és a mezőgazdaság tervezési modelljeiről szóló kelet–nyugati konferencia.

vádaktól megvédett, technikai jellegű közgazdaságtani vita elhatárolása egy közös politikai-szakmai projektben olvadt össze. Másként fogalmazva, a „reformközgazdaságtan” projektje egyszerre volt a politikai reform és a professzionalizáció hajtómotorja (Bockman 2000). A matematikai közgazdaságtan és a matematikai tervezés központi szerepet játszottak ebben a szakmai projektben, mivel erősen formális jellegükből adódóan ideológián kívüliként lehetett őket bemutatni, és mivel a lineáris programozás és a hasonló technikák magukban hordozták a középút lehetőségét a piacok és a központi tervezés között, ami megegyezett a reformerek céljával a politikai szférában. Így a kelet–nyugati párbeszéd és a belőle származó hálózat támasztékként szolgálhatott a kelet-európai közgazdászok nagy része számára szakmai és politikai projektjeik megvalósításához.

A formális azonosság stratégiája ezeknek az érdekeknek az átfordítását, valamint a párbeszédben részt vevő nyugati közgazdászoknak az érdekeivel való egyesítést szolgálta. John Kenneth Galbraith könyvében visszaemlékezik, hogy 1958-as lengyelországi útja során „a vacsora közben egy kelet-európai közgazdász, egy másik helyeslésétől kísérve, egy érdekes megjegyzést tett: »Szembefordultunk ortodox kollégáikkal, és azt állítottuk, hogy a fenntartható növekedés igenis lehetséges a kapitalizmusban. Most, a recesszió beálltával hallgathajtuk, hogy tévedtünk. Tisztában vagytok vele, hogy mekkora tétje van ennek az empirikus tesztnek a gazdaságotokra – és a mi hírnevünkre nézve?»” (Galbraith 1958: 72).

A formális azonosság azt jelentette, hogy a kelet-európai közgazdászok professzionalizációs projektje – ahogy a reformereknek a keményvonalasok elleni küzdelme is – átfordítható és egyesíthető volt azoknak a nyugati közgazdászoknak az érdekeire, akik a keynesianizmus és a matematikai közgazdaságtan hívei voltak. Ez az átfordítás szolgált alapul a két fél közti rendkívül előnyös kapcsolat számára. Először is, a Ford Alapítvány által szervezett akadémiai kapcsolatok pénzzel, erőforrásokkal és a kutatáshoz szükséges idővel látták el a kelet-európai közgazdászokat.¹¹ Másodszor, ami még ennél is fontosabb, a cserekapcsolatok gyorsítópálya kínáltak az ösztöndíjasoknak, akik így elmerülhettek az amerikai közgazdaságtani szakma világában. A legtöbb résztvevő 10 hónapot tartózkodott az Egyesült Államokban. Első kézből tapasztalhatták meg az amerikai egyetemi rendszer működését a legmagasabban rangsorolt egyetemeken

11 A Ford Alapítvány csereprogramjában 1964 és 1969 között részt vevő magyar közgazdászok névsorát és titulusait tartalmazó listát lásd a *Függelék*ben. Számos lengyel és jugoszláv közgazdász is részt vett ezekben a programokban ebben az időszakban. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a listán szereplő személyek közül szinte senki sem volt „pártkém”, hanem reformközgazdászok voltak, közülük néhányan később döntő szerepet játszottak a reformok kialakításában. Hacsak nem jelezzük másképp, ezek az információk a Ford Alapítvány archívumaiból és az ösztöndíjasok végső beszámolójából származnak (lásd a Ford Alapítvány archívumát, 2346. és 2347. telerkés).

– elsősorban a Harvardon, de a University of California, Berkeley és Los Angeles egyetemeken, a Stanfordon, az MIT-n és más egyetemeken. Amellett, hogy intenzíven tanultak a fogadó egyetemeken, számos más felsőoktatási intézményt is meglátogattak szerte az országban. Szemináriumokra jártak, előadásokat tartottak és professzorokkal dolgoztak. Harmadszor, új készségeket sajátítottak el – beleértve a számítógép-programozást és az input-output modellezést –, valamint könyveket, folyóiratokat, újságokat és gazdasági adatokat szerezhettek kint, melyeket mind hazavittek magukkal.¹² Negyedszer, társadalmi kapcsolatokat létesítettek és szociális készségeket fejlesztettek ki (különösen az angol-nyelv-tudásukat fejlesztették), ami a további kapcsolatépítést jelentősen megkönnyítette és rendszerezőbbé tette. Az ösztöndíjasok szakmai találkozókon vettek részt, pl. az American Economic Association, az American Statistical Association és az Econometric Society ülésein. Emellett kétéves előfizetést is kaptak az általuk választott folyóiratra az ösztöndíjas év lejártá után. A csereprogramokról és konferenciákról való hazatérésük után személyes kapcsolataikat felhasználva szerezhettek be könyveket, folyóiratokat és adatokat az Egyesült Államokból. Használhatták nyugati kollégáik nemzetközi presztízsét, különösen a Nobel-díjasokét, a hazai karrier előmozdítása céljából vagy hogy további meghívásokat kapjanak az Egyesült Államokba. Ezek a személyes kapcsolatok javították a közgazdászok szakmai munkakörnyezetét, alternatív finanszírozási és elismertségi forrásokat kínáltak.¹³

Cserébe nyugati kollégáik felhasználhatták ezeket a cserekapcsolatokat még kiterjedtebb cselekvőhálózatok létesítésére és távoli résztvevők munkájának mozgósítására. A formális azonosság azt jelentette, hogy kelet-európai közgazdászokkal való tranzakcióikat értelmezhették úgy, mint ami megerősíti modelljeik általános természetét. Ez az érdekegyesítés egy sajátos munkamegosztást is magába foglalt. Az amerikai közgazdászok a hálózat „kötelező áthaladási pontján” álltak, ellenőrizték a világ más pontjain dolgozó kollégáikon keresztül átáramló erőforrásokat, és a létrejött eredményeket a saját

12 A nyugati közgazdaságtani szövegek (beleértve Adam Smith és Keynes munkásságát) hozzáférhetők voltak, és a szakértők egy korlátozott csoportja használhatta őket. A nyugati irodalom használata rejtve maradt, mert a közgazdászok a politikai következményektől való félelem miatt nem idézték őket. Egon Balas [Balázs Egon] (2000) romániai származású magyar zsidó matematikai közgazdász például visszaemlékezik Nagy Tamás magyar közgazdással való találkozására, ahol Nagy azt javasolta Balasnak, hogy Keynes gondolatait ne idézze, hanem tálalja sajátjaként. A nyugati irodalom elterjedt használatát problematikusnak ugyan, de megmérték az idézetek szcientometriai elemzésével. Magyarország esetében lásd Such és Tóth (1989).

13 Ahogy Kornai János visszaemlékszik, „a magyarországi rezsim figyelemmel követte, hogy mi történik velem, és így tudtak a külföldi elfogadottságomról és hírnevemről, ami tágította írási lehetőségeimet” (Blanchard 1999).

kezükből összpontosították. Az egész átfordítás és érdekegyesítés a Kelet-Európában végzett munka „fekete dobozba zárásán” múlt, valamint azon, hogy a kelet-európai közgazdászok hozzájárulását egyszerűen „adatokként” értelmezték, vagyis egy másik érdekes, de formailag egyenértékű eset „tényekként”. Wassily Leontief története jól példázza ezeket a folyamatokat. Leontief a forradalom előtti Oroszországban született, közgazdaságtant Oroszországban tanult, majd az 1920-as évek Németországában fejezte be tanulmányait, és itt kezdte el kidolgozni input-output elemzését. A Harvard University professzoraként az 1930-as évektől Leontief részt vett mindhárom, egymással összefüggő hidegháborús erőfeszítésben, melyekről fentebb szót ejtettünk.¹⁴ Szövetségi pénzügyi támogatást kapott a munkaerő-újraelosztás problémáját elemző input-output modell kidolgozására. A Russian Research Center alapító tagjaként szintén kulcsfigura volt az „összehasonlító gazdasági rendszerek” kialakuló kutatási területén. Azt állította, hogy input-output elemzése valamennyi gazdasági rendszerre alkalmazható: olyan eszköz, amellyel lehetővé válik a gazdasági rendszerek relatív hatékonyságának értékelése. És végül kelet–nyugati programokat és konferenciákat szervezett annak a víziónak a jegyében, hogy az input-output elemzés közös nyelvet biztosíthat a vasfüggöny két oldalán. 1959-ben egy harvardi delegáció kíséretében Moszkvába utazott, hogy útjára indítson egy csereprogramot. Az 1960-as évek elején aktívan támogatta a kelet–nyugati vitának szentelt intézet felállítását, amelyből később az IIASA lett. Ezek mellett kiterjedt levelezésben állt kelet-európai közgazdászokkal, könyveket és tanulmányokat küldött nekik a CIA közreműködésével. Belerakta tanulmányait az általa szerkesztett kötetekbe, és meghívta őket – ahogy sok mindenki mást is szerte a világból – input-output konferenciáira, és hogy vele dolgozzanak a Harvardon.

Miközben Leontief általánosságban a világbékét elősegítő pozitív szerepet tulajdonított ezeknek a transznacionális kapcsolatoknak, magát kötelező áthaladási pontként pozicionálta ebben a nemzetközi hálózatban. Leontiefnek kimondottan tudományos érdeke is fűződött a transznacionális kapcsolatok létrehozásához, mivel input-output világmodellt szeretett volna megalkotni a „csak” az amerikai gazdaságra korlátozódó eredeti modell kiterjesztésével. Ennek megvalósításához közgazdászok és más szakértők tömegét kellett mozgósítania szerte a világon, akik képesek voltak megalkotni a maguk input-output táblázatait. Ehhez szükség volt a táblázatok elkészítésének technikai útmutatójára, valamint a nemzetgazdasági adatok világszintű standardizálására és

14 A Leontiefftel kapcsolatos további információk a Harvard University archívumának Wassily Leontief-dokumentumaiból származnak.

a számítógépek sebességének javítására is.¹⁵ Állandó nemzetközi kapcsolatépítésének eredményeképpen az 1960-as évekre Leontief rendkívül sikeres vállalkozássá tette az input-output modellezést. Kormányzati ügynökségek és vállalatok sokasága kérte fel tanácsadásra.¹⁶ Miközben egyre nemzetközibbé tette a hálózatot, bebiztosította saját központi helyzetét. Az ő harvardi irodája kötelező áthaladási pont volt az input-output elemzők által igényelt pénzek, adatok és más erőforrások számára, és éppen emiatt a külföldi közgazdászok munkája mozgósításának és átfordításának a helyszíne is, ahol ezek „adatokként” vagy az univerzális modell további bizonyítékaiként összegyűltek. Így, noha mi azt állítanánk, hogy az input-output elemzés jó példa a transznacionális hálózatokra, Leontief kötelező áthaladási pontként értelmezendő státusza lehetővé tette számára, hogy az input-output modellezést mégis a közgazdaságtan olyan megközelítésmódjaként mutassa be, amely „az Egyesült Államokból származik” (1963: 101).

Véleményünk szerint Leontief képessége, hogy kötelező áthaladási pontként pozicionálja önmagát, volt felelős azért, hogy ezek a hidegháborúból származó transznacionális hálózatok jellemzően feledésbe merültek vagy jelentőségük minimálisra csökkent. A létrehozott hálózati struktúra mobilizálta a kelet-európai közgazdászok munkáját, és egyben átfordította és harmonizálta az érdekeiket, de ugyanakkor el is homályosította saját működésmódját, mivel ezeket a hozzájárulásokat pusztán „adatoknak” vagy a közvetlen „tapasztalatot” leíró beszámolóknak tekintették, és nem a közgazdaságtani tudás termelésének. Számos informális beszámolót találtunk a csereprogramok és konferenciák amerikai részvevőitől, melyek folyamatos „ámulatukról” tanúskodtak, hogy kelet-európai kollégáik milyen járatosak voltak a matematikai közgazdaságtanban. Például amikor Leontief 1959-ben, még mielőtt elindította volna nemzetközi input-output konferenciáit, Moszkvába utazott, meglepve tapasztalta, hogy az input-output elemzést széles körben használják, a könyveit kiadták, és az input-output modellezők nagy és kiterjedt munkacsoportja dolgozik ott (Leontief 1963). Ezeket a „felfedezéseket” azonban a szabályt erősítő kivételekként értelmezték. Az amerikai közgazdászok azt feltételezték, hogy a kelet-európai közgazdaságtani tudás nem volt más, mint a marxizmus-leninizmus politikai gazdaságtanának ideológiai színjátéka. Ennek köszönhetően a kelet-európai közgazdászok

15 Leontief elgondolását a világmodellezésről lásd Leontief et al. (1977). 1968-ra több mint 50 ország számára készült input-output modell, és problémák százaira alkalmazták ezeket (Chenery 1970). 1968 márciusában az ENSZ a nemzeti számlák új rendszerét vezette be (System of National Accounts, SNA) – ez az 1953-as első hivatalos változat felülvizsgálatát jelentette. A szabvány új rendszerében az input-output adatok is szerepeltek (Aidenoff 1970). A világmodellező mozgalom kritikai elemzéséhez lásd Ashley (1983).

16 Ezek a megkeresések Leontief iratai között található a Harvard University archívumában.

hozzájárulásait csupán a Kelet-Európára vonatkozó és közvetlen tapasztalatból szerzett tényekként fogadták, így a nyugati közgazdaságtudomány szilárd és független bizonyítékeként olvasták őket. A matematikai közgazdaságtan szovjet használatáról Robert Campbell például megállapítja, hogy az orosz közgazdászok hasonló hasznossági függvényeket használnak, mint amilyeneket a nyugati közgazdaságtanban dolgoztak ki. Nem azt gondolta azonban, hogy ezeket nyugati könyvekben találták, hanem azt, hogy ezeket a központi tervezés tapasztalatai alapján dolgozták ki, ami így empirikusan és független módon igazolta e hasznossági függvényeket.¹⁷ Látható, hogyan tette lehetővé a formális azonosság átfordítási stratégiája Campbell számára azt, hogy ezt a hasonlóságot ne a kutatói kommunikáció és a hálózati összeköttetések eredményeként értelmezze, hanem mint olyan tapasztalatot, melyet ugyanannak a lényegi problémának a megoldási kísérlete közben szereztek, mely munka módszertana a „próba és hiba” volt, épp ahogy Lange javasolta.

Azt látjuk tehát, hogy a hidegháború időszakában a matematikai közgazdaságtan volt a kelet–nyugati párbeszéd egy intézményesített formájának közös nyelve, és hogy ezt a párbeszédet egyszerre tette lehetővé és homályosította el a formális azonosság átfordítási stratégiája, valamint az, hogy a nyugati közgazdászok a hálózat kötelező áthaladási pontjain helyezkedtek el. Ez az átfordítási stratégia egységesítette a kelet-európai közgazdászok érdekeit a nyugati kollégáikéval, s míg előbbieket ezeket a kapcsolatokat a gazdasági reform és a professzionalizáció közös céljára használták fel, addig utóbbiakat vetettek be modelljeik univerzális alkalmazhatóságának alátámasztására.

E domináns hálózat mellett azonban létezett egy másik párbeszéd is, mely a nyugati *libertáriánus* közgazdászok és bizonyos kelet-európai kollégáik között zajlott. Itt szintén kialakult egy hasonló jellegű érdekegységesítés, ezt azonban az osztrák átfordítási stratégia irányította. Az amerikai piaci libertáriánusok azért keresték kelet-európai kollégáikat a már létező cserekapcsolatok és konferenciák keretében, mert ezzel akarták erősíteni

17 Campbell (1963: 117) Alekszandr A. Konjusz [Campbell átírásában Aleksandr Aleksandrovich Koniusz – *a szerk.*] munkáját tárgyalja, aki megpróbálta megtalálni a fogyasztási javak árai és az előállításuk munkaráfordítása közötti valódi viszonyt azzal a céllal, hogy a teljes munkaráfordítást minimalizálja. Azt írja, hogy „Koniusz kérdése mellesleg nem a professzori dolgozószober csendjében született, hanem régóta foglalkoztatja azokat, akik a fogyasztási javak árait tervezik a Szovjetunióban. A nyugati közgazdászok válasza minden alapfokú közgazdaságtani tankönyvben megtalálható: az »áraknak egyaránt arányban kell lenniük a kérdéses javak helyettesítési határátárátjával és transzformációs határátárátjával«. Mivel Konjusznek nem volt szokása efféle forrásokhoz nyúlnia a szocializmus politikai gazdaságtanának kérdéseivel kapcsolatban, igénybe vette egy matematikaprofesszor segítségét (lábjegyzetben köszönetet is mond neki), és kidolgozta a maga válaszát. Nem meglepő módon ugyanarra az eredményre jutott”.

otthoni pozícióikat a keynesiánus ortodoxia elleni küzdelemben. Az osztrák átfordítási stratégia lehetővé tette e közgazdászok számára, hogy a kelet-európai kollégáik által létrehozott tudást laboratóriumi kísérletekből származó bizonyítékként használják fel, amely – ellenőrzött viszonyok mellett – keynesiánus ellenfeleik győgymódjainak, politikáinak és gondolkodásának csődjét bizonyította. Ahogy azonban a következő részben látni fogjuk, kelet-európai partnereik pedig azért voltak érdekelték a libertáriánusokkal való cserében, mert harcokat folytattak a szakmai fennhatóságért és a piaci reform ügyében, és mert e harcok során ők is az osztrák átfordítási stratégiát használták fel ellenfeleik hiteltelenítésére. Ezért, amit az amerikaiak a laboratóriumi kísérletekből származó „bizonyítékokként” mozgósítottak, az nem választható el a kelet-európai radikális reformerek retorikai stratégiáitól. A neoliberalizmus ma ismert formája ebben a kelet-nyugati párbeszédben alakult ki, és a transznacionális hálózatokon keresztül onnan utazott vissza az Egyesült Államokba, hogy végül egyeduralkodóvá váljon.

Az 1950-es és 1960-as években a libertáriánusok határozott és harcos kisebbség voltak az amerikai közgazdászok közt, és többnyire a University of Chicagón összpontosultak (Kelley 1997; Stigler 1988). A Chicagóban tanult közgazdászok a libertáriánus gondolkodás további központjait hozták létre a University of Virginia és a University of California, Los Angeles intézményeiben. A chicagói Frank Knight, Milton Friedman és mások állandó közgazdaságtani szakmai harcban álltak a keynesiánusokkal és a matematikai közgazdászokkal különösen a Cowles Bizottságban. Mivel a libertáriánusok az amerikai közgazdaság-tudományi szakmában kisebbséget alkottak, nemzetközi libertáriánus szervezetekben kerestek menedéket, melyek közül a legfontosabb a konzervatív alapítványok által finanszírozott Mont Pelerin Society volt (Cockett 1995; Friedman és Friedman 1998; Kelley 1997).¹⁸ A mi szempontunkból még fontosabb volt az a kelet-nyugati konferenciasorozat Olaszországban, amely 1965-től az 1980-as évek közepéig tartott. Ezeket a konferenciákat Renato Mieli szervezte, aki korábban az Olasz Kommunista Párt magas szintű vezetője volt, de 1956 után kilépett a pártból, és egy milánói *think tanket* vezetett Gazdasági és Társadalmi Problémák Tanulmányozásának Központja néven (*Centro Studi e Ricerche su Problemi Economico-Sociali*, azaz CESES). Mielinek jó kapcsolatrendszere volt Kelet-Európában, és számos vezető közgazdászt ismert. Ugyanakkor a születőben lévő amerikai libertáriánus

18 1947-ben libertáriánusok kis csoportja találkozott a svájci Mont Pelerinben azzal a céllal, hogy létrehozzanak egy társaságot, amely lehetővé teszi hasonló szellemiségű kutatók eszmecseréjét és a libertáriánus ideák továbbdolgozását. Hartwell (1995) is egyértelműen így tekint munkájában a Mont Pelerin Societyre mint a mindennapi támadások előli menedékhelyre. Lásd még Friedman és Friedman (1998: 59, 333). Mind Hayek chicagói pozícióját, mind Mises pozícióját a New York Universityn konzervatív alapítványok finanszírozták (Friedman és Friedman 1998: 161; Kelley 1997: 62, 64).

hálózatnak is tagjává vált Warren Nutter-ön, a University of Virginia közgazdászán, Milton Friedman korábbi tanítványán keresztül.¹⁹ Amerikai konzervatív szervezetek finanszírozták a konferenciákat és az amerikai és olasz hallgatóknak tartott nyári egyetemeket. Ezek a találkozók a szocialista gazdaságok problémáira és a kelet-európai gazdasági reformok természetére koncentráltak. A konferenciák olyan címetek viseltek, mint „Árak és gazdasági reformok”, „Befektetési politika”, vagy „Menedzserek ösztönzése keleten és nyugaton”. A konferenciákat általában olasz luxusvillákban tartották, amelyek jó környezetet biztosítottak mind a formális vitáknak, mind a medence vagy vacsora melletti magánbeszélgetéseknek.²⁰

A CESES találkozóit lehetne egyoldalúan értelmezni, mint ahol az amerikai neoliberaisok beavatták a szocialista közgazdászokat az új igazságba. Úgy is lehetne tekinteni rájuk, mint ahol a már megtérteknek prédikáltak, hiszen a kelet-európai közgazdászok meg voltak győződve a kommunizmus csődjéről, és szívük mélyén neoliberálisok voltak. Valójában azonban a résztvevők a politikai nézetek szélesebb palettáját képviselték, a nyugati piaci szocialistáktól – pl. Alec Nove – kezdve az olyan vaskalapos neoliberálisokig, mint Milton Friedman. Legalább egy amerikai résztvevő, aki nem volt tisztában az amerikai szervezők kilétével, „tisztán jobboldalinak” és a többi nyugati résztvevővel nem összeegyeztethetőnek találta Friedmant.²¹ Alapvető tévedés, ha visszavetítjük a neoliberalizmus mai fogalmát, amely meglehetősen széles és bizonytalan osztályozási kategória. Az amerikai résztvevők nem igazi neoliberálisok voltak, hanem inkább *libertáriánusok*, vagyis közös állásponton voltak az állam-, a tervezés- és a kommunizmusellenességgel kapcsolatban, de nem volt világosan körvonalazott pozitív gazdaságelméleti programjuk. A

19 Az 1967-es és 1969-es amerikai útjai során Renato Mieli az idősebb William J. Baroodyval (az American Enterprise Institute elnöke), Richard Ware-rel (az Earhart Alapítvány igazgatója) és más jobboldali vezetőkkel is találkozott (lásd William J. Baroody iratai, Kongresszusi Könyvtár [LOC], 79. doboz, 11. mappa, Organizations File, American Enterprise Institute, Scholars and Fellows Program, Nutter, G. Warren, 1966–67, és 88. doboz, 5. mappa, Organizations File, CESES [Renato Mieli], 1969–79).

20 1967 és 1973 között a konferenciák 257 résztvevője közül 93 érkezett Kelet-Európából és a Szovjetunióból. A résztvevők jelentős része Olaszországból jött, mivel a konferenciák általában Olaszországban voltak, és az olasz szervezők célja az volt, hogy az olasz kutatókat Kelet-Európáról tanítsák. 1967 és 1973 között a nyári egyetemeken tanító 37 előadó közül 23 jött Kelet-Európából. A programban 98 amerikai hallgató vett részt, az olasz hallgatók száma hasonló volt vagy még ennél is több (lásd William J. Baroody iratai, LOC, „Program for Academic Communication and Exchange”, Thomas Jefferson Center Foundation, 1975. június 16., B, C, D függelék).

21 Bizalmas interjú egy amerikai közgazdással 2001. április 11-én, aki részt vett a CESES találkozóin.

kelet-európai közgazdászok sem voltak neoliberálisok, hanem inkább reformközgazdászok és piaci szocialisták, akik megpróbálták beépíteni a piacot egy tervezési rendszerbe. Az 1960-as években világosan ez volt a programja az olyan magyar reformközgazdászoknak, mint Kornai János és Nagy Tamás, akik részt vettek a CESES találkozóin. A „neoliberalizmus” éppen az, amit ezek a találkozók lehetővé tettek, miközben az érdekek e két eltérő csoportját az osztrák átfordítási stratégia és a reformszocializmus laboratóriuma által nyújtott közös alap segítségével egyesítették.

A következő részben bemutatjuk a kelet-európai közgazdászok érdekeit, valamint azt, hogy ezeket hogyan fordították át és hogyan egységesítették. Egyelőre azonban az amerikai libertáriánus közgazdászok csoportjára összpontosítunk. Őket őszintén érdekelte a kelet-európai közgazdászokkal való párbeszéd, mert azt gondolták, hogy ezzel alááshatják a szocializmust. Nem kevésbé fontos, hogy az osztrák átfordítási stratégiából az is következett, hogy e kapcsolatokat úgy értékelték, mint amelyek megerősíthetik gyenge helyzetüket az Egyesült Államokban. Hogy azonban így átfordíthassák érdekeiket, a libertáriánus közgazdászoknak úgy kellett tekinteniük a kelet-európai közgazdászokra, mint akik kívül állnak a nyugati vitákon, és nem ismerik a nyugati szakirodalmat. Milton Friedman ekként emlékszik vissza az egyik CESES-találkozóra: „...nagyszerű előadást hallottunk egy magyar marxista közgazdásztól. Újra felfedezte magának Adam Smith láthatatlan kezét” (Friedman és Friedman 1998: 338). Ez a lépés lehetővé tette számukra, hogy olyan szempontból vizsgálják a kelet-európai közgazdászok diskurzusát, amely a nyugati kollégák esetében nem volt lehetséges, és hogy felnyissák azokat a „fekete dobozokat”, melyek ezt a diskurzust alkották. Az amerikai libertáriánusok két részre osztották a kelet-európai diskurzust: egy érthetőre és egy redundánsra. Az érthető rész a szocialista gazdaságokról szóló „tényeket” tartalmazta. Noha e felfogás szerint a kelet-európai közgazdászok az elméletekben inkompetensek voltak, kompetensnek tartották őket saját szocialista gazdaságaik empirikus valóságának terén. Így diskurzusukat a valóságról szóló hiteles beszámolóként lehet kezelni, nem pedig vitás elméleti állításokként. A redundáns rész ideológiai retorikából állt. A kelet-európai közgazdászoknak egyfajta kódolt nyelvet kellett használniuk, hogy biztonságban érezzék magukat az otthoni kommunista hatalomtól. Beszédüknek ezt a részét pedig egészében figyelmen kívül lehetett hagyni. Így aztán 1967-ben, amikor egy jobboldali alapítványigazgató egy CESES-konferencián találkozott egy kelet-európai közgazdással, ezt mondta Warren Nutternek: „az volt az érzésünk, hogy amit ő reformon értett, az még mindig nagyon messze volt a szabadpiaci rendszer melletti kiállástól”. Nutter azt válaszolta, hogy a kelet-európaiaknak „aiszóposzi nyelven” kell beszélniük: „azok, akik rendszeresen részt vesznek ezeken a találkozókön, megtanulják felismerni e kódolt nyelv kulcsszavait és a megfelelő kulcsszóval válaszolni, ami megteremti

a közös megértést”.²² Nutter ezzel arra utalt, hogy a kelet-európai közgazdászok beszédeinek egy részét figyelmen kívül kell hagyni; és a többit csak az arra alkalmas tolmácsok, például libertáriánus közgazdászok közvetítésével lehet értelmezni.

Mindennek eredményeként Nutter és a libertáriánusok elhomályosították azt a körülményt, hogy a kelet-európai közgazdászok, különösen azok, akik látogatták a CESES-hez hasonló konferenciákat, régóta hozzáfértek a nyugati szakirodalomhoz, és hasonló fórumokon már régóta vitatkoztak nyugati kollégáikkal a szocializmus természetéről és a szükséges reformokról. Ahogy a következő részben látni fogjuk, ezek a közgazdászok nem egyszerűen a tényeket közvetítették, de még a reformról alkotott valós elképzelésüket sem bújatták kódnyelvbe. Ezeknek a figyelmen kívül hagyása azonban lehetővé tette az amerikai libertáriánusoknak, hogy a kelet-európai közgazdászokat „naiv szemtanúkként” használják, akik a matematikai tervezés fekete dobozán belülről beszámolót adnak, és ezzel lebontják azt. Nutter, aki jelen volt az 1966-os konferencián, így nyilatkozott:

„Teljesen nyilvánvaló volt, hogy a keleti résztvevőket jobban érdekelték a piac nyugati támogatói, mint a szocializmus nyugati szimpatizánsai. Utóbbiaktól nem volt mit tanulniuk, sőt inkább tanítani tudtak volna nekik egyet s mást. A központi tervezés nyugati képviselőinek elgondolásai bizonyára naivnak tűnnek azoknak, akik oly sok tapasztalatot gyűjtöttek tényleges működéséről.”²³

Azáltal, hogy az amerikai libertáriánusok így néztek a kelet-európai közgazdászokra, be tudták vetni a kelet-európai eredményeket az Egyesült Államokban vívott harcaikban. Az utolsó lépés ebben a folyamatban az volt, hogy a tervezés kelet-európai kritikáját – az osztrák átfordítási stratégia segítségével – egy nagy ívű laboratóriumi kísérletbe helyezték, amely a keynesiánus állami beavatkozás kudarcait bizonyítja:

„...[a] piaci rendszerek szerepét úgy is bemutathatjuk, hogy leírjuk, milyen problémák fakadtak az adminisztratív ellenőrzéssel folytatott kísérletekből a kommunista országokban. Noha ezeknek az országoknak sikerült gazdasági növekedést generálniuk, nagyon is hasonló problémákkal kellett szembenéznük, mint amilyenek az

22 Lásd William J. Baroody iratai, LOC, Donald A. Collins, T. Mellon és fiai levele Warren Nutternek, 1967. május 9.; lásd William J. Baroody iratai, LOC, Warren Nutter bizalmas levele Donald A. Collinsnak, 1967. május 11.

23 Lásd William J. Baroody iratai, LOC, bizalmas feljegyzés W. J. Baroody és mások számára G. W. Nuttertől: Tárgy: CESES-seminárium, Firenze, 1966. szeptember 14–16. 1966 szeptember 29., 4. oldal. Mások, például Turgeon (1971) és Portes (1983) megfigyelték, hogy a kelet-európaiak „jobboldali” eszközt is használtak, ahelyett, hogy pusztán csak a tényeket közvetítették volna.

árak ellenőrzéséből fakadnak a kapitalista országokban, csak persze sokkal nagyobb mértékben” (Lindbeck 1971: 40).²⁴

A libertáriánusok – hogy ez az átfordítás megtörténjen – az Egyesült Államokba hozták Mielit kelet-európai közgazdászok társaságában, hogy alapítványok igazgatóival találkozzanak és előadásokat tartsanak egyetemeken. Nutter azt írta, hogy „ezek alatt a látogatások alatt sokat tanultak mind a nyugatiak, mind a keletiek. Nem ismerem hatásosabb ellenszerét az akadémiai világ mai *dirigista* mentalitásának, mint ezeknek a kelet-európai kutatóknak az üzenete”.²⁵ Hasonló hatást várva küldtek amerikai hallgatókat Európába, hogy ott „a tervezés legszigorúbb kritikusaitól, a kelet-európai közgazdászoktól tanuljanak”.²⁶ A libertáriánusok úgy tekintettek kelet–nyugati kapcsolataikra, mint amelyek két, egymást kölcsönösen erősítő célt szolgálnak: felszítják a kommunizmusnak való ellenállást keleten, és ezt a szívek és lelkek átalakításába fordítják át nyugaton:

„Kevés tevékenységet ismerek, melynek nagyobb várható haszna van ilyen csekély befektetés mellett, mint a jelenleg Mieli által szervezett konferenciák és kapcsolatok. A nyugat reményeinek sok szempontból a kelet a záloga. A nyugat kollektivizmusba való hanyatlásának legjobb ellenszere a kommunizmus elleni lázadás keleten. Romantikus képzelgés lenne azt hinni, hogy egyetlen tevékenység befolyással lehet a történelemre, de ezek megfelelő együttese hegyeket mozgathat meg.”²⁷

Az amerikai libertáriánusok utólag valóban úgy értelmezték újra a CESES-találkozókat, mint egy hatalmas libertáriánus hálózat – amely sikeresen forradalmasította a világot

24 Vö. egy még erősebb megfogalmazással az osztrák közgazdaságtan egy későbbi követőjétől és a neoliberalizmus sikerének elemzőjétől: „A baloldal minden bizonnyal legjelentősebb önkritikája Kelet-Európából érkezett, ahol a szocialista politika kudarcai testközelből láthatók, és ahol a tervezés teljes elutasítását radikális értelmiségiek először hangoztatták. Kelet-Európában tehát, ahol a »konzervatív« azt jelenti, hogy a »központi tervezés védelmezője«, míg a »liberális« azt, hogy »a decentralizált piaci intézmények támogatója«. Ez az a hely, ahol megtalálható a tervezés eszméje ellen tiltakozó alulról jövő radikalizmus” (Lavoie 1985a: 235).

25 Lásd William J. Baroody iratai, LOC, bizalmas feljegyzés W. J. Baroody és mások számára G. W. Nuttertől: CESES-szeminárium, Firenze, 1966. szeptember 14–16., 1966. szeptember 29., 5–6. oldal.

26 G. W. Nutter, é. n. [1975], vázlat, 2. oldal, bizalmas feljegyzés. Lásd W. J. Baroody iratai, LOC, 80. doboz, 2. mappa.

27 Lásd W. J. Baroody iratai, LOC, bizalmas feljegyzés W. J. Baroody és mások számára G. W. Nuttertől: CESES-szeminárium, Firenze, 1966. szeptember 14–16., 1966. szept. 29.

– részeit. Friedman és Friedman (1998: 338) szerint például Mieli éppen azért hozta létre a CESES-t, hogy a szabadpiac eszméit terjessze. Ha azonban a CESES-t pusztán a hasonló célt szolgáló libertáriánus intézmények sorozatának tagjaként mutatják be – mint amilyen a Mont Pelerin Society, a Philadelphia Society, az American Enterprise Institute vagy a Volker Foundation –, homályban marad, hogy a transznacionális párbeszéd mindkét felet átalakította. Valójában nem egy sikeres libertáriánus összeesküvés része volt az, hogy egy csapással megdöntsék a kommunizmust és a keynesianizmust, hanem ez volt a neoliberalizmus azon hibrid diskurzusának a termőtalaja, amelyet az átfordítás mindkét oldalon zajló folyamata hozott létre, és melynek során a résztvevők által létrehozott tudást az egyik fél az Egyesült Államokban vetette be a deregulációért folytatott háborúban, a másik fél pedig a szocializmus megreformálásának háborújában Kelet-Európában. Ugyanakkor az átfordításnak és a mozgósításnak ezt a folyamatát a transznacionális hálózat egyenlőtlen struktúrája is jellemezte, amelyben a nyugati közgazdászok kötelező áthaladási pontokat formáltak, és a kelet-európai tudást modelljeik univerzális alkalmazhatóságát alátámasztó adatként vetették be. Mindazonáltal a neoliberalizmus e hibrid és dialogikus eredete – és nem pedig a nyugati monológ arroganciája és hatalma – ad magyarázatot a kapitalizmusba való radikális és gyors átmenetre Kelet-Európában a kommunizmus bukása után.

A PUSZTASÁG

Amikor az 1989-es forradalmak után nyugati tanácsadók érkeztek Kelet-Európába, azt jelentették, hogy a régióban a közgazdaságtan romokban hever. Egy feje tetejére állított világot találtak, ahol a gazdasági racionalitás szabályaira fittyet hánytak, és a szakértői tekintet az elsorvadt ipari növekedés, a torz ár- és ösztönzési struktúra, a hiány és a járadékvadászat óriási méretű pusztaságát fedezte fel. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy radikális beavatkozásra van szükség a kommunizmus maradványainak eltávolításához, a tiszta lap megteremtéséhez és a gazdasági intézmények teljes újjáépítéséhez: „Mivel a párt volt az állam, az állam felülről omlott össze a párt bukásával, és hatalmas üresség képződött. Ez hatalmas lehetőséget jelent a pusztítás méretei miatt” (Åslund 1992: 16; lásd még Lipton és Sachs 1990).

A nyugati közgazdászok abban a hitben éltek, hogy új világképet, tudást és gyakorlatot hoznak Kelet-Európa tiszta lapjára. Ahogy azonban tudjuk, a kelet-európai közgazdászok részt vettek a piacokról és a tervezésről folyó évtizedes kelet–nyugati párbeszédekben. Ezekben a transznacionális hálózatokban nyugati és kelet-európai közgazdászok érdekei között átfordítások és egységesítések zajlottak, melyek folyamán utóbbi az előbbi által rendelkezésre bocsátott erőforrásokat használta a szakmai hatalomért és

a politikai befolyásért folyó harcban, míg a nyugati közgazdászok a kelet-európai tudást „tényekként” és a szocializmus laboratóriumából nyert univerzális modelljeik megdöntésetlen bizonyítékaiként importálták az Egyesült Államokba. Azt állítjuk, hogy a neoliberalizmus gyors átvétele Kelet-Európában a kommunizmus bukása után csak újabb esete ennek az átfordításnak és érdekegységesítésnek. A nyugati közgazdászok diagnózisa a kelet-európai gazdaságok pusztaságáról például nem az ott talált gazdasági helyzetet tükrözte, hanem a kelet-európai reformerek és közgazdászok értékeléseit. Újabb esete volt ez annak, hogy a kelet-európai közgazdászok által létrehozott tudást egyszerűen a „tényekről” adott beszámolóknak tekintették. Legyünk világosak: nem azt vitatjuk, hogy ez a diagnózis helyes volt-e, vagy hogy pontosan tükrözte-e a gazdasági valóságot.²⁸ Csupán azt állítjuk, hogy e diagnózis társadalmi eredete, ahogy a „sokterápia” előírása is, nem a nyugati tanácsadók arroganciájában keresendő, hanem az azon kelet-európai reformerek és közgazdászok által kidolgozott diskurzusban, akik az ismétlődő reformkísérleteik során és nyugati libertáriánusokkal való transznacionális hálózati összeköttetések kontextusában kialakítottak egy képet a kaotikusan és nem hatékonyan működő szocialista gazdaságról, amely sokterápiára szorul. Ez a kép sem igaz nem volt, sem hamis, de bizonyára *részrehajló*, tekintve, hogy a társadalmi mező egy sajátos szegletéből származott és a reformokért folytatott küzdelem egy meghatározott szereplőjének a tapasztalatit tükrözte. És ez ráadásul befolyásos kép is volt: az itt idézett kelet-európai közgazdászok – Balcerowicz, Gajdar, Klaus, Kornai, Javlinszkij – nagy hatalmú politikai szereplők voltak az átmenet idején; tanácsadók, pénzügyminiszterek, miniszterelnökök.

Legalább három egymástól független tényező játszott szerepet e kép megteremtésében és abban, hogy ilyen radikális diagnózis és előírás született: 1. a „taszító” tényező, mely az ismételt reformkísérletek folyamatos küzdelméből fakadt; 2. a „vonzó” tényező, amely az „antipolitika” ellenzéki diskurzusának egyre növekvő vonzerejének volt köszönhető; és 3. az osztrák átfordítási stratégia, amely a központi tervezés viszonyait elfedett, torz és alárendelt piaci viszonyoknak tekintette, ezzel egyesítve a kelet-európai reformerek érdekeit a keynesianizmus nyugati kritikusaiéval.

Saját bevallásuk szerint a kelet-európai közgazdászok úgy érezték, hogy „belekényszerülnek” a neoliberalizmusba a reformokról a szocializmus alatt szerzett tapasztalataik

28 Sőt Jessoppal (1999: 396) szólva azt mondjuk, hogy „a gazdasági válságok több mindenről szólnak, mint az eleve létező strukturális korlátokkal való végső találkozásról. Egy diskurzusközi mezőben mutatkoznak meg és oldódnak fel [...], melyeken keresztül a társadalmi erők kinyilvánítják az identitásaikat és érdekeiket”.

eredményeként.²⁹ Jellemzően kudarcok sorozataként írják le ezt a tapasztalatot, amely világossá tette számukra, hogy az államszocialista gazdaság nem reformálható meg, és teljesen fel kell adni. Nincsen kétségünk afelől, hogy a reformkísérletekben való részvétel és az azt követő csalódás meghatározó szerepet játszott a kelet-európai közgazdászok sokterapeutává tételében. Ezt a tapasztalatot azonban annak fényében kell értelmeznünk, hogy a reformokért való küzdelem egyben a szakmai hatalomért való küzdelem is volt. Például a magyar, csehszlovák, lengyel és szovjet közgazdászok által az 1960-as és 1970-es években javasolt reformok legfőbbje a gazdaság decentralizálását és a vállalatok nagyobb önállóságát célozta, miközben a központi tervezést olyan közvetett gazdasági eszközökkel való szabályozásra akarta korlátozni, mint amilyen a pénzügyi támogatások és a hitelek (Šik 1972). Ha ezek az intézkedések teljességgel magvalósultak volna, az elvette volna a gazdaság feletti hatalmat a politikailag képzett bürokratától, akik felülről lefelé közvetítették az utasításokat és felügyelték az állami vállalatok viselkedését, és átadta volna ezt az ellenőrzést a közgazdászoknak. A reformok részét képezte a közgazdászok ezreinek az alkalmazását igénylő törvényi szabályozás, akik képesek lettek volna értékelni a vállalatok gazdasági teljesítményét és kiszámolni az ezek „közvetett” szabályozásához szükséges kamatlábakat és támogatásokat. Nem csoda hát, hogy a bürokraták a keményvonalas pártemberekkel szövetségbe erőteljesen szembeszálltak a reformokkal. A decentralizáló reformok mellékessé tették volna hozzáértésüket, és alárendelték volna őket a közgazdászoknak (Bockman 2000). E hatalmi konfrontációk eredményeként a reformok egy megjósolható folyamat során erejüket veszítették: először a reformerek reformtervezeteket fogalmaztak meg és megvalósították azokat; ezután a bürokrácia szabotálta ezeket a terveket, ami nem hatékony működéshez és veszteségekhez vezetett; azután következett az elmaradhatatlan politikai ellenállás a reformokkal szemben; és végül az ellenállás alkudozásba, javíthatóságba és a reform – az erői politikai egyensúlyának megfelelő – módosításába fordult.

A kelet-európai közgazdászok a szakmai hatalomért folytatott küzdelem olasz-tótégelyében és a reform ciklusaiban dolgozták ki gazdasági eszméiket és – néhányak számára – radikális reformelképzeléseiket. Miután a szakmai hatalomra való törekvésüket megállították, két jellemző válasz érkezett a közgazdászoktól, és mindkettő megfelelt a szocialista gazdasági kalkulációról folytatott vitából örökölt egy-egy átfordítási stratégiának. A közgazdászok nagy csoportja a „formális azonosság” neoklasszikus átfordítási stratégiájához fordult, és egyre kifinomultabb matematikai modellek kidolgozására

29 Lásd például Leszek Balcerowicz „személyes gondolatait” (1995: 51–58, 341–343); vagy Václav Klaus összefoglalóját a reformok tanulságairól (1989: 31–52); vagy a reformgondolkodás erőteljes elítélését Kornai Jánostól (1995: 1–34, 1990: 58–77). Egy kevésbé egyértelmű értékeléshez, mely ugyanakkor elismeri, hogy a reformtapasztalat „átalakítókká” tette a reformereket, lásd Kovács (1992).

összpontosított. Ezeknek a közgazdászoknak sikerült lehatárolni felségterületüket, és ezzel elkerülni a bürokráciával való konfrontációt. A *szimuláció* területére nyújtottak be igényt, innen beszélve próbáltak párbeszédet kezdeményezni a gazdasági döntéshozókkal, és így befolyással lenni rájuk. E párbeszéd közös alapja a „tudományos-technikai forradalom” lett, amelyről a hatalom is elismerte, hogy új lehetőségeket és kihívásokat jelent a kommunizmus számára. A komputerizációt úgy mutatták be, mint amely a jövőben összebékíti a bürokraták és a közgazdászok nézőpontjait (Lange 1967; Richta et al. 1969).

Az osztrák átfordítási stratégia viszont frontálisan támadta a gazdasági döntéshozókat, és megkísérelte őket is a közgazdászok alá rendelni.³⁰ Ez jellemzően olyan közgazdászok választása volt, mint a cseh Václav Klaus, aki az 1960-as évek végén, mikor még mindig a szocialista gazdaságok megreformálásnak elkötelezett híve volt, részt vett a CESES találkozóin. Csakhogy később a reformciklus ellenállási szakaszának áldozata lett (amely 1969-ben Csehszlovákiában igen erőteljes volt), visszaminősítették, karrierjét pedig megakasztották. Következésképp nézetei az 1970-es és 1980-as években radikalizálódtak (Eyal 2000). Szemben matematikai közgazdász kollégáikkal, akik elemzésüket a gazdasági szféra szimulációira korlátozták, a radikálisabb reformerek a gazdasági elemzést különösen a politikai és bürokratikus intézményekre alkalmazták, mivel ezeket vélték a reform legfőbb akadályának (Balcerowicz 1995: 1–16, 341–344; Klaus és Tříska 1989; Kornai 1992). A csalódott és lefelé mobil reformerek elkezdték a politikai intézményeket is belefoglalni a gazdaság definíciójába és kiterjeszteni rájuk saját fennhatóságukat, annak érdekében, hogy megmutassák, az akadályok vagy a tehetetlenség, melyekkel reformjaik találkoztak, nem külső tényezők, hanem a gazdasági rendszer strukturális összetevői, amely rendszer maga is reformra szorul. Így alkalmazhatták az osztrák átfordítási stratégiát – olyan fogalmakba csomagolva, mint „elnyomott infláció”, „rejtett munkanélküliség” vagy „egyensúlytalanság” –, hogy a piaci mélyfolyamatok rendszerszintű torzulásaiként keretezzék át és csoportosítsák újra a bürokratikus tervezés jellegzetességeit, és így egységesítsék érdekeiket a bürokratikus hatékonyság hiányának nyugati kritikusaiéval, mint amilyenek a „közösségi döntések” közgazdászai:

„A reform-közgazdaságtan képes volt a gazdasági egyensúlytalanság (hiány), a centralizáció (monopóliumok) és a hierarchikus alkudozás, az üzleti ciklusok, az állami újraelosztás, a nem monetáris tranzakciók, az árnyékgazdaság stb. hiteles *in vivo* elemzését adni, vagyis a jelentős piaci torzulás olyan jelenségeit, melyeket

30 E csoport közgazdászai valóban döntő hatást tulajdonítanak Hayeknek és Misesnek, és az 1980-as években az osztrák gondolkodóknak szentelt eretnek „lakásszemináriumokat” és titkos olvasókönyveket szerveztek (Balcerowicz 1995: 340–341; Csizmadia 1995; Klaus 1991; Komárek et al. 1994–95).

egyébként normál piaczgazdaságokban csak kis méretekben, szinte csak *in vitro* lehetne vizsgálni” (Kovács 1992: 318–319).

Az „antipolitika” ellenzéki diskurzusának volt egy „vonzó” tényezője is. Az antipolitika korántsem volt „apolitika”. Előbbi mindenekelőtt a társadalmi mérnökösködés teleologikus és konstruktív racionalitásának elutasítását foglalta magába, és a radikálisan teleológiaiellenes intellektuális munka ezzel versengő modelljét javasolta. Az ellenzékiek érvelése szerint a társadalmi mérnökösködés minden kísérlete éppen az ellenkező célt éri el, mivel tönkreteszi a civil társadalom szövetét, vagyis lerombolja az egyéni szabadságot, felelősséget és önmeghatározást. Ehelyett az értelmiségieknek nevelők és lelkipásztorok módjára kell tevékenykedniük, akik az önálló életvezetés érdekében művelik ezeket a tulajdonságokat (Eyal 2000: 60–67; Konrad 1984; Shore 1998). A radikális reformerek ezeket az eszméket saját kritikájukkal ötvözték, és a reformlogika teljes elutasításához jutottak. A „civil társadalom” fogalma így újabb szövetségesek toborzását szolgálta gazdasági, politikai és erkölcsi érdekeknek egységes kritikába való átfordításával. A radikális reformerek a „civil társadalommal” szemben egy olyan szocialista rendszert írtak le, amely egy darabból állt, koherens – bár torz – egészt alkotott, és nem lehetett egyszerűen ezen vagy azon aspektusát javítani a megváltoztatása érdekében. Radikális beavatkozásra volt szükség a szocialista állami intézmények lebontásához, de nem azzal a céllal, hogy ezután a társadalom újabb mérnökösködésére kerüljön sor. A reformereknek inkább a gazdaság és a civil társadalom természetes erőinek felszabadítását, az állampolgárok kezdeményezőképességét és találékonyságát kell elősegíteniük (Balcerowicz 1995: 1–16, 341–344; Klaus és Tříska 1989; Kornai 1992).

Az értelmiségiek és a közgazdászok társadalmi szerepének ezen új víziója azonban azt is magában foglalta, hogy ezek az értelmiségiek 1989-ben az átmenet pillanatához „a nép” iránti mélységes gyanakvás béklyójával érkeztek, amelyről azt feltételezték, hogy egyáltalán nem olyan felelős vagy civil, mint ahogyan az kívánatos lenne. Erre a mélységes gyanakvásra magyarázatot ad az ellenzékiekkel való szövetségük és közös törekvésük a lelkipásztorként és erkölcsi vezetőként való tevékenykedésre. A radikális reformerek és az ellenzékiek már az 1970-es és 1980-as évek folyamán elleneztek a „gulyáskommunizmus” társadalmi szerződését, amely az ő szemükben gazdasági és erkölcsi értelemben a rezsim cinkosává tette a lakosságot (Pithart 1989/90). Ez a mélységes gyanakvás – és nem a nyugati tanácsadók arroganciája – ad igazán magyarázatot az általuk javasolt átalakítási stratégia sajátosságaira, vagyis a „sokkterápiára”. A sokkterápiára azért volt szerintük szükség, hogy ezzel adják világosan és félreérthetetlenül a lakosság és a gazdasági vállalkozások vezetői tudtára, hogy itt nem egy újabb „részleges reformról” van szó. Ez az elgondolás egyszerre volt a reformtapasztalatok tanulsága és származott a „racionális várakozások”

vagy a „kognitív disszonancia” elméletéből, ezzel átfordítva és egységesítve az érdekeket a keynesianizmust kritizáló néhány nyugati mozgalommal (Mankiw 1990). A pusztá reformok azért vallottak kudarcot, mert nem voltak eléggé radikálisak; nem voltak képesek felülírni a gazdasági szeplők hajlamát az önbeteljesítő jóslat alapján való cselekvésre, hogy tudniillik minden maradni fog a régiben, és a hatalom hajlamos megszegni politikai ígéreteit (azaz a politikai ellenhatás elkerülhetetlen); és mert az eddigi reformmegvalósítások nem hoztak létre eléggé éles „kognitív disszonanciát”, amely meggyőzte volna a gazdasági szereplőket korábbi viselkedésük helytelenségéről (Balcerowicz 1995: 51–58, 320–321, 342–344; Klaus 1989: 45–48).

Most már tehát látjuk, mennyire téves azt hinni, hogy a „sokkterápiát” nyugati közgazdászok és az IMF erőszakolták a posztkommunista országokra. Az 1980-as évekre gyakorlatilag minden későbbi „átalakító” arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista gazdaság csődöt mondott. A szocialista gazdaságot úgy írták le, mint ami nem más, mint a „lerombolt kapitalizmus” rendszere, amely „szélsőséges makrogazdasági egyensúlyhiánytól” szenved, és a „makrogazdasági katasztrófa” szélén áll. Nem volt vesztegetni való idő, de nem lehetett többé olyan reformokkal sem játszani, melyek csupán „a kapitalizmus utánzatai voltak egyre lazább korlátok között”. A szocializmus gazdasági problémáit csak úgy lehetett meghaladni, ha teljesen átalakítják piaci kapitalizmussá. Sőt, ezt az átalakulást definíció szerint nem lehet fokozatosan elérni, hanem a lehető leggyorsabban kell megvalósítani.

„Szükségszerű, hogy [az átmenetet] a »semmiből« kezdjük el, abból a helyzetből, ahol az árak félrevezető módon csak a költségeket fejezik ki, de nem tükrözik a felhasználó értékelését; a puha költségvetési korlátok helyzetéből [...]; abból a helyzetből, amelyben [...] a nyereségesség elvesztése nem lehet *memento mori* az érintett vállalkozásnak. És még sincs más lehetőség, mint hogy a struktúráról való döntéshozatalt áthelyezzük a vállalatok szintjére, még hozzá »azonnal«, anélkül, hogy megvárnánk az előfeltételek megteremtését. [...] Egyszerűen új irányba kell fordulnunk, teljes következetességgel. [...] Az első lépésnek a felismerés sokkjának kell lennie, hogy a régi módon nem haladhatunk tovább” (Ježek és Turek 1989: 66).³¹

A neoliberais stabilizáció és liberalizáció egyik napról a másikra történő megvalósítása Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon és a Szovjetunióban 1989 és 1991 között tehát nem az ortodox nyugati doktrínának, „a Cambridge, Massachusetts állam

31 Lásd még Balcerowicz (1995: 51–58, 314–320, 341–343, 365), aki megjegyzi, hogy a „sokkterápia” kérdésében teljesen egyetértett az orosz közgazdászokkal, Kagalovszkijjal, Javlinszkijjal és Gajdarral.

szerinti átmenetnek”³² (Murrell 1995) való ünnepélyes meghajlás volt, hanem a kelet-európai gazdasági átalakítók úgy értelmezték, mint ami egyenesen következik a reformkor-szakban szerzett tanulságokból. Ha a radikális reformerek történeteivel és javaslaival a nyugati neoliberaisok egyetértettek, az – legalábbis egyelőre – nem azért volt, mert ez volt a gazdasági valóságról szóló igazság, és nem is azért, mert ezek tükrözték a nyugati hitelező intézmények kívánságait,³³ hanem az osztrák átfordítási stratégia miatt, amely a hidegháború alatti transznacionális párbeszéd során idővel egyesítette az érdekeket. Az új gazdasági döntéshozók vagy tanácsadók közül sokan, akik átmenettervezeteket írtak és megvalósították azokat, korábban részt vettek kelet–nyugati konferenciákon és akadémiai csereprogramokban. Oroszországban Gajdar miniszterelnök közgazdász csapatában többek között ott volt Pjotr O. Aven, Sztanyiszlav Satalin és Jevgenyij Jaszin, akik mindannyian dolgoztak nyugati közgazdászokkal a bécsi IIASA-ban. A magyar kormány vezető gazdasági tanácsadói közül kettő, Kornai János és Nagy Tamás részt vett Mieli kelet–nyugati konferenciáin, noha a nyugati közgazdászok „diákjaiként” semmiképpen nem lehetne jellemezni őket. Ugyanez volt igaz Václav Klausra, a cseh pénzügyminiszterre és későbbi miniszterelnökre és legközelebbi munkatársaira, Tomáš Ježekre és Dušan Třískára (privatizációs miniszter és pénzügyminiszter-helyettes), ahogy Lengyelország első pénzügyminiszterére, Leszek Balcerowiczra is.

Az 1989 után Kelet-Európába és a Szovjetunióba érkező amerikai közgazdászok és tanácsadók azonban nem voltak tisztában ezzel a párbeszéddel, és meglepve tapasztalták a neoliberalizmus körüli konszenzust. Ez azért volt, mert – ahogy láttuk – a párbeszédről való megfélemezést a hálózat maga idézte elő, és ez hozzájárult annak működéséhez. Így lehetővé vált az amerikai közgazdászok számára, hogy újfent „adatként” értelmezzék ezt a konszenzust, modelljeik helyességének és univerzalitásának további bizonyítéaként.³⁴ A transznacionális párbeszéd feledésbe merült, és a megfigyelők egyszerűen a neolibe-

32 Murrell tanulmányának címe a Cambridgeben (Massachusetts) található Harvard Universityre és MIT-re utal – *a szerk.*

33 „Meg kell különböztetni a gazdasági program tartalmára vonatkozó külső hatásokat és a program belső támogatottságát érintő tényezőket. Lengyelország esetében utóbbi sokkal fontosabb volt, mint előbbi. Az IMF-fel, a multilaterális fejlesztési bankokkal és nyugati kormányokkal való tárgyalások során igen kevés nyomás volt a gazdasági stratégiára és annak lényegi részleteire vonatkozóan, mivel a lengyel program alapvetően összhangban volt ezeknek a szervezeteknek a céljaival” (Balcerowicz 1995: 320).

34 Wedel (2001) minisztériumokban dolgozó kelet-európai és orosz közgazdászokkal készített interjúkat, akik elmondták, hogy idejük nagy részét azzal töltötték, hogy információkat adtak külföldi szakértőknek, mivel ezek a szakértők nem sokat tudtak a belföldi helyzetről. Ezek után a külföldi

ralizmus nyugatról keletre való terjedését érzékelték. Konklúzióként szeretnénk elmesélni egy anekdotát, amelynek ironikus csattanója éles összefüggésbe állítja a transznacionális hálózatról, a neoliberalizmus belföldi támogatóinak létezéséről, az átfordításról és az érdekegységesítésről, valamint a neoliberalizmus „nyugatiként” való szükségszerű félreismeréséről szóló történet minden aspektusát.

1989-ben Gorbacsov elküldte főtanácsadóját Bécsbe az IIASA-hoz, hogy az intézet támogatását kérje egy amerikai közgazdászcsoporthoz megszervezéséhez – lehetőleg a Harvardról, a Yale-ről vagy a Princetonról –, hogy tanácsadóként működjenek a piaci társadalomba való átmenet kérdésében. Az oroszok nyilván azért fordultak az IIASA-hoz, mert számukra ez volt az egyik legfontosabb láncszem a hidegháború időszakában a matematikai közgazdaságtan körül szerveződött transznacionális kapcsolatokban. Gorbacsov utasításai azonban meghagyták, hogy az oroszokat nem érdeklik olyan közgazdászok, akik a szocialista gazdaságok tanulmányozására szakosodtak, hanem inkább olyanok, akik a piacgazdaságok működésének szakértői. A sors furcsa játéka folytán a Gorbacsov emberei végül kapcsolatba lépő amerikai közgazdászok mind a Yale-ről érkeztek. Az oroszoknak ugyanis sürgős volt, a Princetonon és a Harvardon pedig még nem ért végett az egyetemi év. A Yale közgazdászai azonban nem voltak a szabadpiac szigorú védelmezői; voltak köztük demokrata kormányzatok korábbi tanácsadói, akik támogatták a gazdaságba való állami beavatkozást. Ezek a közgazdászok nem ismerték a szocialista gazdaságokat vagy az orosz gazdaságot, és az orosz közgazdászok tanulmányait és jelentéseit „adatként”, „a terepről származó” információként kezelték.

A Yale közgazdászai párban dolgoztak Gorbacsov tanácsadóival, akik olyan orosz közgazdászok voltak, mint Anatolij Csujasz, Jevgenyij Jaszin, Grigorij A. Javlinszkij és Pjotr O. Aven. Gyakorlatilag mindannyian részesei voltak a reformokról és a gazdasági irányításról szóló korábbi küzdelmeknek, és 1989-re a fentebb leírt radikális reformerekké váltak. A Yale közgazdászai leírták, mennyire meglepte őket, hogy nincsenek nagy nézeteltérések az oroszokkal a találkozásokon. Egy amerikai közgazdász felkészült a „harcra”, de a találkozókat végül „szeretetteljes ünnepekként” jellemezte.³⁵

Mindazonáltal volt némi nézeteltérés. Ahogy sok más átmenetben lévő kelet-európai országban, a fő kérdés az volt, hogy a gazdaságot „sokkterápiával” gyorsan átalakítsák-e, vagy fokozatosabb eljárasmódot válasszanak. A történelmi ironia egy gyönyörű pillanatában az amerikai közgazdászok a fokozatosság mellett érveltek, míg az orosz

szakértők – az „adatok” alapján – ajánlásokat írtak, melyeket a minisztériumi közgazdászok értelmetlennek találtak, mivel már közismert dolgokat ismételtek.

35 Bizalmas interjú egy amerikai közgazdással 2001. április 24-én, aki részt vett az IIASA találkozóin.

reformerek többsége a sokkterápiát követelte.³⁶ Az osztrák átfordítási stratégia igazolja, hogy az oroszok a „sokkterápia” mellett voltak: a szocialista rendszert „torz” piacok alkották, az árak nem közvetítettek megbízható információt a gazdasági szereplők számára, az állami tulajdon pedig a monopólium egy formája volt, amely egyéni érdekekhez és járadékvadászathoz vezetett. Továbbá a rendszer „egy darabból állt” „a maga belső konzisztenciájában” (Schneider 1990: 41). A rendszer mély válságban volt, nem utolsósorban azért, mert a korábbi reformok inkonzisztensek és ellentmondásosak voltak, és soha nem vitték végig őket. Ez tehát azt jelentette, hogy sokkal alaposabb reformra volt szükség, egészen pontosan az állam teljes eltávolítására a gazdasági életből. És ezt felülről kell végrehajtani, lehetőleg a nyilvánosság megkérdezése nélkül, mivel „fájdalmas” lesz, és az egyszerű állampolgároktól nem várható, hogy támogassák a piaci reformokat: a szocialista rendszer ugyanis az „adminisztratív megoldások embereivé” mintsem „gazdasági szakemberekké” formálta őket, és ezért „populista” politikákat támogattak volna. Mindezen okokból nem volt más választás, csak a „vészintézkedések” és a „sokkterápia” (Yasin 1990: 20–21). Az oroszok elmagyarázták megdöbbenett amerikai kollégáiknak, hogy a reformok tapasztalataiból származó leckék bizony őket is érdekelhetnék, mert „a vezetés debürokratizálását és decentralizálását jelentő átmenet problémái általános jelentőségűek. Ezért Kelet-Európa bizonyos mértékig a megvalósítható megoldások azonosításának »próbaköve« lehet” (Aven, Shatalin és Schmidt-Bleek 1990: 7). Röviden tehát a sokkterápiát nemcsak a keleti gazdaságok megmentése érdekében javasolták, hanem azok a nyugati közgazdaságtani elméleteket támogató laboratóriumi kísérletekként is szolgáltak.

KONKLÚZIÓ

Ebben a tanulmányban megkíséreltük megvilágítani a neoliberais gazdaságpolitikák gyors és lelkes elsajátításának okait a kommunizmus bukása utáni Kelet-Európában. Szemben azokkal a munkákkal, amelyek a neoliberalizmus sikerét a nemzetközi nyomásnak, a vak utánzásnak vagy a legitimációs szükségleteknek tulajdonítják, mi amellet érveltünk, hogy ez egy létező transznacionális hálózatnak és párbeszédnek volt köszönhető. Latour nyomán azt állítottuk, hogy a posztkommunista átmenettervezetek megfogalmazása az amerikai közgazdászok részvétele ellenére sem egy innováció nyugatról keletre való elterjedéseként elemzendő, hanem olyan átfordításként, amely a nyugati és a kelet-európai

36 Nordhaus (1990: 148) például a sokkterápia ellen érvelt: „Véleményem szerint egy ilyen megközelítésmód túlságosan kockázatos egy olyan nagy, zárt és hierarchikus gazdaság számára, mint amilyen a Szovjetunió. Közgazdászként egyszerűen nem tudom garantálni, hogy egy ilyen hirtelen átmenet nem vezetne a gazdaság súlyos összeomlásához.”

közgazdászok érdekeit hivatott egységesíteni és transznacionális kapcsolataikat megerősíteni. A transznacionális hálózatban lehetetlenség az aktív szerző szerepét az amerikai közgazdászoknak, a passzív befogadóét pedig a kelet-európaiaknak kiosztani. Ebben az esetben legalábbis a neoliberalizmus nem egy eleve létező elmélet vagy ideológia volt, amely nyugatról keletre terjedt, hanem egyet jelentett azzal a hálózattal, amely összekötötte az amerikai és a kelet-európai közgazdászokat, és azzal az átfordítási stratégiával, amely koordinálta az érdekeiket.

Azt állítottuk, hogy az új institucionalista szociológusok jól tennék, ha nemcsak az elterjedés folyamataira fordítanának figyelmet, hanem arra is, hogy az intézményi formák miként termelődnek újra, továbbá Latour nyomán hozzátesszük, hogy ez az eset lehetővé teszi az intézményi formák cselekvőhálózatként való elképzelését. A cselekvőhálózat működéséről való ismereteink lehetővé tették számunkra a párbeszéd és az érdek-egységesítés észlelését ott, ahol mások csak utánzást és rákényszerítést láttak. A szocialista kalkulációs vitával kezdtünk, és rámutattunk arra, hogy ez a vita központi jelentőségű diszkurzív eseményt hozott létre a neoliberalizmus történetében azáltal, hogy a szocializmust a közgazdaságtani tudás laboratóriumává tette. Arra is rámutattunk, hogy az osztrák és a matematikai közgazdászok két eltérő átfordítási stratégiát dolgoztak ki annak érdekében, hogy a laboratóriumban szerzett eredményeket a piac közgazdaságtanának vitáihoz kapcsolják. Ezután az amerikai és kelet-európai közgazdászok közötti kiterjedt hidegháborús párbeszédet dokumentáltuk, amely ezekre az átfordítási stratégiákra épült, és amely lehetővé tette az érdekek egységesítését, illetve a szövetségesek felhasználását hazai szakmai és politikai csaták megvívásában. Végül ezeknek a kapcsolatoknak és átfordítási stratégiáknak a jelentőségét dokumentáltuk abban is, amit eddig a nyugati neoliberalizmus diadalaként észleltek, vagyis az átmenettervezetek megírásában a kommunizmus bukása utáni Kelet-Európában.

Miközben a neoliberalizmus hibrid eredetét hangsúlyoztuk, elemzésünk tárgyává tettük a transznacionális cselekvőhálózatot szükségszerűen jellemző hatalmi viszonyokat is, melyek magyarázatot adnak a legtöbb megfigyelő által elfogadott látszatra, miszerint a neoliberális politikák amerikai közgazdászoktól származnak, és ők kényszerítették azokat Kelet-Európára. Megmutattuk, hogy maga a hálózat normál működésének részeként hozta létre ezt a látszatot. Az amerikai közgazdászok kötelező áthaladási pontokat foglaltak el a hálózatban, ami lehetővé tette számunkra, hogy vitapartnereik diskurzusát mozgósítsák és „adatként” mutassák be. Így a hálózat résztvevőinek érdekeit az az átfordítási stratégia egységesítette, amely a posztkommunista reformot fontos laboratóriumi kísérletté tette, amely érvényesíti a nyugati közgazdaságtani elméleteket.

Reméljük, hogy ez a szerény elemzés a jövőben kiterjeszthető a neoliberalizmus eredetéről és globális sikerének okairól szóló általánosabb vizsgálódássá. Eddig az erre

kísérletet tevő néhány munka a nagyobb makrogazdasági vagy politikai kontextusra összpontosított, mint például az 1970-es évek gazdasági válságára, a stagflációra és az olajár emelkedésére, a globális pénzügyi piacok megjelenésére és a konzervatív politikai erők győzelmére (Kelly 1997; Harvey 1989). Ezekre az eseményekre vagy úgy tekintettek, mint amelyek végleges bizonyítékai a keynesianizmus helytelenségének, vagy mint amelyek egyszerűen a nagy multinacionális tőke érdekeit valósítják meg. Reméljük, hogy tanulmányunk olyan további finomabb vizsgálatok elvégzésére fog ösztönözni, amelyek követik a közgazdászok, a politikai döntéshozók és a cégek által létrehozott hálózatokat, ahelyett, hogy túlságosan is gyorsan nagyobb okokra következtessenek. Miért is fontosak a finom részletek? Ez csak elméleti szőrszálhasogatás, miközben a nagy kép a globalizációban-amerikanizációban keresendő? Szerintünk nem. Ha meg volnánk győződve arról, hogy a neoliberalizmus globális elterjedése egyszerűen amerikai közgazdászok és politikusok monológjának eredménye, akkor túl könnyűvé válna a feladat. Könnyű kísértésbe esni, és azt hinni, hogy létezik egy egyszerű válasz; hogy az ellenállás egyszerű célpontja: az IMF, a Világbank és a Fed³⁷ támadása; a helyi ápolása a globállal szemben; a hatalommal bírók absztrakt, univerzalizáló diskurzusainak kritizálása. E nézet szerint, ha meg tudnánk szabadulni e központi erőktől és a periférián élők képesek lennének meghatározni saját sorsukat, akkor elkerülhetnék a neoliberalizmus veszélyeit. De ha az általunk itt bemutatott elemzés helytálló, a neoliberalizmussal szembeni ellenállás sokkal nehezebb ennél. A periféria ekkor semmiképp sem kínálhat a neoliberalizmust alkotó hálózatokon kívüli, elemzési és ellenállási szempontból biztos pontot.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányhoz szükséges kutatás egy részét az International Research & Exchanges Board (IREX), a Davis Center for Russian Studies a Harvard Universityn, az Institute for European, Russian, and Eurasian Studies a George Washington Universityn és a Woodrow Wilson International Center for Scholars támogatta. Hálaadás vagyunk ezeknek az intézményeknek a nagyvonalú támogatásért. Szintén szeretnénk köszönetet mondani a Ford Alapítványnak és a Kongresszusi Könyvtárnak a dokumentumaikhoz való hozzáférés lehetőségéért. Sokan voltak azok, akik e tanulmány korábbi verzióit olvasták, fontos kommentárokat és kritikákat fogalmaztak meg, és nagylelkűen megosztották velünk tudásukat és véleményüket. Az alábbi személyeknek szeretnénk köszönetet mondani: Michael Bernstein, David Engerman, Peter Evans, Neil Fligstein, Sheila Jasanoff és a science studies

37 A Federal Reserve System (Fed) az Egyesült Államok jegybanki funkcióit ellátó intézmény – a szerk.

kutatósze­miná­riumá­nak résztvevői, Martha Lampland, John Markoff, Róna-Tas Ákos, Yuval Yonay és Andrew Zimmerman, valamint az *American Journal of Sociology* fel­kért bírálói.

FÜGGELÉK

A táblázat azokat a magyar közgazdászokat sorolja fel, akik 1964 és 1969 között részt vettek a Ford Alapítvány csereprogramjaiban. A lista a Ford Alapítvány archívumának információi alapján készült, nem teljes (R2346, R2347).

1964/65	
Bognár József	Afro-Ázsiai Kutató Központ, ³⁸ igazgató; Kulturális Kapcsolatok Intézete, ³⁹ elnök
Bródy András	MTA Közgazdaságtudományi Intézet (matematikai közgazdaságtan)
Péter György	Központi Statisztikai Hivatal, igazgató
Sebestyén József	Agrárgazdasági Kutató Intézet (matematikai közgazdaságtan)
Zala Júlia	Központi Statisztikai Hivatal, főosztályvezető
1965/66	
Ács Lajos	Magyar Nemzeti Bank, főosztályvezető-helyettes
Bora Gyula	MKKE (gazdaságföldrajz)
Hoós János	MKKE (matematikai közgazdaságtan)
Krekó Béla	MKKE (matematikai közgazdaságtan); Egyetemi Számító Központ, igazgató
Nyilas József	MKKE, tanszékvezető (világgazdaságtan)
Ránki György	MTA Történettudományi Intézet, igazgatóhelyettes (gazdaságtörténet)
Simon Józsefné [Gelei Anna]	Központi Statisztikai Hivatal (tervezés, matematikai közgazdaságtan)
1966/67	
Berend T. Iván	MKKE (gazdaságtörténet)
Martos Béla	MKKE (matematikai közgazdaságtan)
Palánkai Tibor	MKKE (világgazdaságtan)

38 1965-ben alapult; 1973-tól MTA Világgazdasági Kutatóintézet; 2012-től MTA Világgazdasági Intézet – *a szerk.*

39 A mai Balassi Intézet jogelődje – *a szerk.*

40 Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem; a rendszerváltást követően Budapesti Közgazdaságtudományi (és Államigazgatási) Egyetem; 2004-től Budapesti Corvinus Egyetem – *a szerk.*

1967/68	
Kádár Béla	Afro-Ázsiai Kutató Központ (világgazdaságtan)
Kondor György	MTA Közgazdaságtudományi Intézet (matematikai közgazdaságtan)
Rába András	Konjunktúra- és Piackutató Intézet (világgazdaságtan)
Varga György	<i>Figyelő</i> , alapító-rovatvezető; <i>Gazdaság</i> , alapító-főszerkesztő
1968/69	
Márton Miklós	<i>Népszabadság</i> , gazdasági szakújságíró; <i>Gazdaság</i> , szerkesztő
Nagy Tibor	ELTE (pénzügyi jog)
Nyilas András	Gazdaságkutató Intézet, főosztályvezető
Rabár Ferenc	Információ Feldolgozási Laboratórium (INFELOR), igazgató

Megjegyzés: A listán szereplők akadémiai pozícióit az eredeti tanulmányhoz képest pontosítottuk. A hatvanas évek gazdasági reformjaiban a Ford-ösztöndíjasok közül meghatározó szerepet töltött be: Bognár József, Péter György, Zala Júlia. A későbbiekben többen jelentős kormányzati és akadémiai pozíciókat töltöttek be: például Berend T. Iván (MKKE rektora, MTA elnöke), Hoós János (az Országos Tervhivatal elnöke, a KSH elnöke), Kádár Béla (Tervgazdasági Intézet igazgatója, nemzetközi gazdasági kapcsolatokért felelős miniszter), Rabár Ferenc (pénzügyminiszter), Ránki György (MTA Történettudományi Intézetének igazgatója), Zala Júlia (Gazdaságkutató Intézet alapító-igazgatója) – *a szerk.*

Fordította: Rapcsák Balázs

Az eredetivel egybevetette: Czirfusz Márton

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abbott, Andrew (1988): *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago University Press.
- Adler, Emanuel – Haas, Peter M. (1992): Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program. In: *International Organization*, Vol. 46., No. 1.: 367–390.
- Aidenoff, Abraham (1970): Input-Output Data in the United Nations System of National Accounts. In: *Contributions to Input-Output Analysis: Proceedings of the Fourth International Conference on Input-Output Techniques, Geneva, January 8–12, 1968*. 2. kötet. Szerk.: Carter, Anne Pitts – Bródy, András. North-Holland Publishing Company: 349–368.
- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.

- Arrow, Kenneth J. – Hurwicz, Leonid (1960): Decentralization and Computation in Resource-Allocation. In: *Essays in Economics and Econometrics in Honor of Harold Hotelling*. Szerk.: Pfouts, Ralph W. University of North Carolina Press: 34–104.
- Ashley, Richard K. (1983): The Eye of Power: The Politics of World Modeling. In: *International Organization*, Vol. 37., No. 3.: 495–535.
- Åslund, Anders (1992): *Post-Communist Economic Revolutions: How Big a Bang?* Center for Strategic and International Studies.
- Aven, Petr O. – Shatalin, Stanilaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich (1990): Introduction. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich. IIASA: 1–7.
- Babb, Sarah L. (2001): *Managing Mexico: Economists from Nationalism to Neo-Liberalism*. Princeton University Press.
- Balas, Egon (2000): *Will to Freedom: A Perilous Journey through Fascism and Communism*. Syracuse University Press.
- Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. CEU Press.
- Barghoorn, Frederick C. (1960): *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton University Press.
- Bernstein, Michael A. (2001): *A Perilous Progress: Economists and Public Purpose in 20th Century America*. Princeton University Press.
- Blanchard, Oliver (1999): An Interview with János Kornai. In: *Macroeconomic Dynamics*, Vol. 3., No. 3.: 427–450.
- Bockman, Johanna K. (2000): Economists and Social Change: Science, Professional Power, and Politics in Hungary, 1945–1995. Doktori értekezés. University of California, San Diego, Department of Sociology.
- Boetkke, Peter J. (2000): *Socialism vs. the Market: The Socialist Calculation Debate*. Routledge.
- Byrnes, Robert (1976): *Soviet-American Academic Exchanges, 1958–1975*. Indiana University Press.
- Campbell, Robert W. (1963): Mathematics in Soviet Planning, and the Theory of Value. In: *Capitalism, Market Socialist, and Central Planning*. Szerk.: Leeman, Wayne A. Houghton Mifflin Company: 102–118.
- Centeno, Miguel (2001): Isomorphic Neo-liberalism and the Creation of Inevitability. A tanulmányt a Global Change, Institution Building, and the Role of Economists in Public Policy Making minikonferencián adta elő. Amsterdam, június 30.
- Chenery, Hollis B. (1970): Introduction. In: *Contributions to Input-Output Analysis: Proceedings of the Fourth International Conference on Input-Output Techniques, Geneva, January 8–12, 1968*. 2. kötet. Szerk.: Carter, Anne Pitts – Bródy, András. North-Holland Publishing Company: 1–6.

- Cockett, Richard (1995): *Thinking the Unthinkable: Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution, 1931–1983*. Harper Collins Publishers.
- Csizmadia Ervin (1995): *A Magyar Demokratikus Ellenzék (1968–1988)*. 1. kötet. T-Twins.
- Cummings, Bruce (1998): Boundary Displacement: Area Studies and International Studies During and After the Cold War. In: *Universities and Empires: Money and Politics in the Social Sciences during the Cold War*. Szerk.: Simpson, Christopher. New Press: 159–188.
- Evangelista, Matthew (1999): *Unarmed Forces: The Transnational Movement to End the Cold War*. Cornell University Press.
- Eyal, Gil (2000): Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory and Society*, Vol. 29., No. 1.: 49–92. [Magyarul (2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, jelen lapszám.]
- Fisher, Harold H. (szerk.) (1959): *American Research on Russia*. Indiana University Press.
- Fleron, Frederic J. Jr. –Hoffman, Erik P. (1993): *Post-Communist Studies and Political Science*. Westview Press.
- Foucault, Michel (1972): *The Archeology of Knowledge*. Pantheon Books. [Magyarul (2001): *A tudás archeológiája*. Atlantisz.]
- Fourcade-Gourinchas, Marion (2000): The National Trajectories of Economic Knowledge: Discipline and Profession in the United States, Great Britain, and France. Doktori értekezés. Harvard University, Department of Sociology.
- Friedman, Milton (1981): *Market Mechanisms and Central Economic Planning*. Thomas Jefferson Center Foundation.
- Friedman, Milton – Rose D. Friedman (1998): *Two Lucky People: Memoirs*. University of Chicago Press.
- Galbraith, John Kenneth (1958): *Journey to Poland and Yugoslavia*. Harvard University Press.
- Gleason, Abbott (1995): *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. Oxford University Press.
- Grosfeld, Irena (1992): Reform Economics and Western Economic Theory: Unexploited Opportunities. In: *Reform and Transformation in Eastern Europe*. Szerk.: Kovács, János Mátyás – Tardos, Márton. Routledge: 62–79.
- Guillen, Mauro F. (2001): Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 27.: 235–260.
- Haas, Ernst B. (1990): *When Knowledge Is Power: Three Models of Change in International Organizations*. University of California Press.

- Haas, Peter M. (1992): Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. In: *International Organization*, Vol. 46., No. 1.: 1–35.
- Hall, Peter A. (1993): Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain. In: *Comparative Politics*, Vol. 25., No. 3.: 275–296.
- Hartwell, R. M. (1995): *A History of the Mont Pelerin Society*. Liberty Fund.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Post-Modernity*. Basil Blackwell.
- Hayek, Friedrich A. von (1935): *Collectivist Economic Planning*. George Routledge & Sons.
- Hayek, Friedrich A. von (1939): *Freedom and the Economic System*. Public Policy Pamphlet 29. University of Chicago Press.
- Hayek, Friedrich A. von (1948): *Individualism and Economic Order*. University of Chicago Press.
- Jepperson, Ronald L. (1991): Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Szerk.: Powell, Walter W. – Dimaggio, Paul J. University of Chicago Press: 143–163.
- Jessop, Bob (1999): Narrating the Future of the National Economy and the National State: Remarks on Remapping Regulation and Reinventing Governance. In: *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. Szerk.: Steinmetz, George. Cornell University Press: 378–405.
- Ježek, Tomas – Otakar Turek (1989): Structural Changes and the Economic Mechanism. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 7.: 53–77.
- Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn (szerk.) (1998): *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell University Press.
- Kelley, John L. (1997): *Bringing the Market Back In: The Political Revitalization of Market Liberalism*. New York University Press.
- King, Lawrence P. (2001): *The Basic Features of Post-Communist Capitalism in Eastern Europe*. Pragaer.
- Klaus, Václav (1989): The Imperatives of Long-term Prognoses and the Dominant Characteristics of the Economy at Present. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 7.: 31–52.
- Klaus, Václav (1991): Creating a Capitalist Czechoslovakia: An Interview with Václav Klaus. In: *After the Velvet Revolution: Václav Havel and the New Leaders of Czechoslovakia Speak Out*. Szerk.: Whipple, Tim D. Freedom House: 149–156.
- Klaus, Václav – Dušan Tříška (1989): The Economic Center: The Restructuring and equilibrium. In: *Czechoslovak Economic Digest*, No. 1.: 34–56.
- Komárek, Martin et al. (1994–95): *GEN – 100 Čechů dneška*. 1–4. kötet. Fischer.

- Konrad, George (1984): *Antipolitics: An Essay*. Harcourt Brace Jovanovich. [Magyarul (1989): *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. Codex.]
- Kornai, János (1990): *The Road to a Free Economy*. W. W. Norton.
- Kornai, János (1992): *The Socialist System*. Princeton University Press.
- Kornai, János (1995): Market Socialism Revisited. In: *Highways and Byways: Studies on Reform and Post-Communist Transition*. MIT Press: 1–34.
- Kovács, János Mátyás (1991): From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 5., No. 1.: 41–72.
- Kovács, János Mátyás (1992): Compassionate Doubts about Reform Economics. In: *Reform and Transformation in Eastern Europe*. Szerk.: Kovács, János Mátyás – Tardos, Márton. Routledge: 299–333.
- Lange, Oskar (1938): On the Economic Theory of Socialism. In: *On the Economic Theory of Socialism*. Szerk.: Lippincott, Benjamin E. University of Minnesota Press: 55–143.
- Lange, Oskar (1967): The Computer and the Market. In: *Socialism, Capitalism and Economic Growth: Essays Presented to Maurice Dobb*. Szerk.: Feinstein, Charles Hilliard. Cambridge University Press: 158–161.
- Latour, Bruno (1987): *Science in Action*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1993): *We Have Never Been Modern*. Harvard University Press.
- Lavoie, Don (1985a): *National Economic Planning: What Is Left?* Ballinger.
- Lavoie, Don (1985b): *Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Reconsidered*. Cambridge University Press.
- Leontief, Wassily (1963): The Decline and Rise of Soviet Economic Science. In: *Capitalism, Market Socialist, and Central Planning*. Szerk.: Leeman, Wayne A. Houghton Mifflin: 91–101.
- Leontief, Wassily et al. (1977): *The Future of the World Economy: A United Nations Study*. Oxford University Press.
- Lindbeck, Assar (1971): *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View*. Harper & Row.
- Lipton, David – Sachs, Jeffrey (1990): Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland. In: *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 21., No. 1.: 75–147.
- Mankiw, Gregory N. (1990): A Quick Refresher Course in Macroeconomics. In: *Journal of Economic Literature*, Vol. 28., No. 4.: 1645–1660.
- Markoff, Jonathan – Montecinos, Veronica (1993): The Ubiquitous Rise of Economists. In: *Journal of Public Policy*, Vol. 13., No. 1.: 37–68.

- Meyer, John W. – Boli, John – Thomas, George M. – Ramirez, Francisco O. (1997): World Society and the Nation-State. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 103., No. 1.: 144–187.
- Meyer, John W. – Rowan, Brian (1991): Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Szerk.: Powell, Walter W. – DiMaggio, Paul J. University of Chicago Press: 41–62.
- Mises, Ludwig von ([1920] 1935): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. In: *Collectivist Economic Planning*. Szerk.: Hayek, Friedrich A. von. George Routledge & Sons: 87–130.
- Morgan, Mary S. (1990): *The History of Economic Ideas*. Cambridge University Press.
- Morgan, Mary S. – Rutherford, Malcolm (1998): American Economics: The Character of the Transformation. In: *History of Political Economy*, Vol. 30., Supplement: 1–29.
- Murrell, Peter (1995): The Transition According to Cambridge, Mass. In: *Journal of Economic Literature*, Vol. 33., No. 1.: 164–178.
- Nederveen Pieterse, Jan (1992): *Globalization as Hybridization*. Publications Office Institute of Social Studies.
- Nordhaus, William D. (1990): Comments on the Paper by K. Kagalovsky and A. Khandruyev. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich. IIASA: 145–155.
- Pithart, Petr (1989/90): Social and Economic Developments in Czechoslovakia in the 1980s, pt. 1. In: *East European Reporter*, Vol. 4., No. 1.: 42–45.
- Portes, Richard (1983): Central Planning and Monetarism: Fellow Travelers? In: *Marxism, Central Planning, and the Soviet Economy: Economic Essays in Honor of Alexander Erlich*. Szerk.: Desai, Padma. MIT Press: 149–165.
- Poundstone, William (1993): *Prisoners' Dilemma: John von Neumann, Game Theory, and the Puzzle of the Bomb*. Anchor Books.
- Powell, Walter W. – DiMaggio, Paul J. (szerk.) (1991): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press.
- Prybyla, Jan S. (1969): *Comparative Economic Systems*. Meredith Corporation.
- Raynor, Gregory Kenneth (2000): Engineering Social Reform: The Rise of the Ford Foundation and Cold War Liberalism, 1908–1959. Doktori értekezés. New York University, Department of History.
- Reich, Robert (1991): *The Work of Nations*. Vintage Books.
- Richmond, Yale (1987): *U.S.-Soviet Cultural Exchanges, 1958–1986: Who Wins?* Westview Press.
- Richta, Radovan et al. (1969): *Civilization at the Crossroads: Social and Human Implication of the Scientific and Technological Revolution*. International Arts and Sciences Press.

- Robin, Ron (2001): *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*. Princeton University Press.
- Schneider, Christoph M. (1990): Summary of Discussions. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, Friedrich. IIASA: 41–46.
- Shearmur, Jeremy (1996): *Hayek and After: Hayekian Liberalism as a Research Program*. Routledge.
- Shore, Marci (1998): Engineering in the Age of Innocence: A Genealogy of Discourse inside the Czechoslovak Writer's Union, 1949–67. In: *Eastern European Politics and Societies*, Vol. 12., No. 3.: 397–441.
- Šik, Ota (1972): *Czechoslovakia: The Bureaucratic Economy*. IAS Press.
- Stigler, George J. (1988): *Memoirs of an Unregulated Economist*. Basic Books.
- Such György – Tóth István János (1989): A magyar közgazdaságtudomány a Közgazdasági Szemle tudományometriai vizsgálatának tükrében. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 36., No. 10.: 1163–1241.
- Sutton, Francis X. (1987): The Ford Foundation: The Early Years. In: *Daedalus*, Vol. 116., No. 1.: 41–91.
- Tilly, Charles (1999): Epilogue: Now Where? In: *State/Culture: State Formation after the Cultural Turn*. Szerk.: Steinmetz, George. Cornell University Press: 407–419.
- Turgeon, Lynn (1971): Economic Concepts: The Delicate Balance between Realism and Romance. In: *Planning and Market Relations: Proceedings of a Conference Held by the International Economic Association at Liblice, Czechoslovakia*. Szerk.: Kaser, Michael – Portes, Richard. Macmillan Press: 19–36.
- Wedel, Janine (2001): *Collision and Collusion*. St. Martin's Press.
- Weintraub, E. Roy (1985): *General Equilibrium Analysis: Studies in Appraisal*. Cambridge University Press.
- Wimmer, Andreas (2001): Globalizations *Avant la Lettre*: A Comparative View of Isomorphization and Heteromorphization in an Inter-Connecting World. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 43., No. 3.: 435–466.
- Yasin, Evgeny (1990): Modern Market Institutions and Problems of the Economic Reform in the USSR. In: *Economic Reform and Integration, Proceedings of 1–3 March 1990 Meeting*. Szerk.: Aven, Petr O. – Shatalin, Stanislaw S. – Schmidt-Bleek, F. IIASA: 11–21.
- Yonay, Yuval (1998): *The Struggle over the Soul of Economics: Institutional and Neoclassical Economists in America between the Wars*. Princeton University Press.

- Zieleniec, Jozef (1990): Micro-Economic Categories in Different Economic Systems: The Firm. In: *Optimal Decisions in Markets and Planned Economies*. Szerk.: Quandt, Richard E. – Tříska, Dušan. Westview Press: 3–9.
- Zucker, Lynne G. (1991): The Role of Institutionalization in Cultural Persistence. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Szerk.: Powell, Walter W. – DiMaggio, Paul J. University of Chicago Press: 83–107.